

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
<https://kksu.co.in/>

Digitization was executed by NMM

<https://www.namami.gov.in/>

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
<https://egangotri.wordpress.com/>

मि-2973

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पूर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम संवत्)	Additional Particulars / Remark
श्रीहिता	-	वेदांग	अपूर्ण	-	2/6	240	शिरूत	कागज	8	32		

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ परमात्मनो बालध्यायः ॥ इति
 यो ॥ सारस्वती ॥ इति कुवंप्रक्रियां नातिविस्तरे ॥ १ ॥ इति राद्वो
 पियस्यांतं नययुः शब्दवारिचेः ॥ प्रक्रियांतस्य स्वरूपस्य स्थ
 मोनस्तु नरः कथं ॥ २ ॥ तत्र तान् ब्रह्मसंज्ञा संव्यवहारस्य संग्रह
 ते अइ उक्तं सप्रानाः ॥ अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्तते
 परिगण्यते ॥ तेषां सप्राना संज्ञा च विधीयते ॥ नेते पुस्तके
 पुसंधि इनु संवेयो विवक्षितं त्वद्वि वंतस्तु संधिर्भवतीति
 नियमात् ॥ लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रं च ॥ इ
 त्वदीर्घा प्रुत भेदाः सवर्णाः ॥ एतेषां रुचदीर्घप्रुत भेदाः

शिर

परस्परं सवर्णं भ्रंष्यंते ॥ लोकाश्चैष स्य सिद्धिर्निश्चयति ॥ तत्र निः
 लो कृत एव रुखादि संज्ञा ज्ञातव्या ॥ एकमात्रो रुखः ॥ द्विमात्रो
 दीर्घः ॥ त्रिमात्रो प्रुतः ॥ व्यंजनं चा द्विमात्रं वं ॥ चापस्तु वदते मा
 त्रं द्विमात्रं वैववायसः ॥ शिखीशेति त्रिमात्रं तु न कुलस्य द्विमा
 त्रं वं ॥ १७ ॥ एषामन्येषु दातादिभेदाः संति ॥ उच्चैरुपलभ्यमा
 न उदात्तः ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ समावृत्त्याश्चरितः ॥ एते ॐ ३
 संध्यंशराणि ॥ एतान् रुखान् संति ॥ उपमये स्वशः ॥ आवाग
 यः पंचमः ॥ उपमये स्वश उच्यंते ॥ अव

॥२॥

अथ विसृज्य सर्वं जगत् ॥ अथ नमः ॥ अनु क्रीडा स्तोत्रं स्वराः ॥ प्र
त्याहारं जगत् ॥ अथ नमः ॥ अनु क्रीडा मन्त्रः ॥ हयवरुणः ॥ अथ नमः ॥
अथ नमः ॥ अथ नमः ॥ अथ नमः ॥ अथ नमः ॥ अथ नमः ॥
आद्यं ताभ्यां ॥ प्रत्याहारं जिह्वं क्षिताद्यं ताभ्यां मेमेवर्णो ग्राह्यः ॥
आदि वर्णो ह्येन गृह्यमाणस्तन्नाम प्रत्याहारः ॥ तथा हि ॥ अ
कारेणकारेण गृह्यमाणो ब्रह्म प्रत्याहारः ॥ स च ॥ अइउकुल्ल
एहो ओ हयवरुणः ॥ अथ नमः ॥ अथ नमः ॥ अथ नमः ॥ अथ नमः ॥
नमो वसुदेवाय कस्य पद्यते ॥ चण्डलकूप इति च प्रत्याहारः ॥

॥२॥

रप्रकृतयो न्ये यथा मृ अकृतयो घट शरावा दयः। यथा तंतु प्रकृतयः पयः। ननु स
 र्वनाम्नः प्रकृतपरा मरीकलोत्तरा। नादश्चासहकारेषु पुंल्लिङ्गेषु परामरीहेषु सक्त
 ता इति स्त्रीलिङ्ग प्रयोगः कथं साधु। उच्यते निर्दिश्यमान प्रति निर्दिश्यमानयो
 रेकता मापादयंति सर्वनामानि कामचौरेण तल्लिङ्गमुपपादयत इति महा
 च्यवचनात्। योगसाधुर्वमध्यवसीयते। तस्मादन्योन्यान्वयः संभवति।
 नादोनुप्रदानं परघोषवत्सु। स्वरेषु घोषवत्स्ववर्तेषु नादोनुप्रदानं न
 वति। ननु ब्रह्म यत्ते अनेन वर्तेतेत्यनुप्रदानं सूत्रकारणं। अतु प्रदीयते उ

रा म
 णी

पादायते अन्यतद्वयर्थः। हकारो हचतुर्थेषु। हश्चतुर्थीश्च हचतुर्थीः तेषु व
 र्तेषु हकारो न प्रदानं नवति। ननु संज्ञाविधानक्रमचंगा नात्रेहं सूत्रमवतरति॥
 मैवं। घोषवर्तमानसामान्यात्। नाहो हचतुर्थेषु सप्रजनतइत्यविप्रसंगपरिह
 रार्थत्वात् अवतरत्वेति वदामः। अघोषेषु आसः। अघोषेषु वर्तेषु आसो नु
 प्रदानं नवति। नूपा न्यथ मेभ्यो न्येषु। सांनिध्यात् आस इति लभ्यते। प्रथमेभ्यो
 न्येष्वघोषेषु आसो नूपा नधिकारो नवति। अवर्तो नास्ति पसंहृतमोष्ठह
 दूनातिव्यस्तं। अवर्तोऽत्रार्थमाहो ओष्ठह नू अत्युपसंहृतं अतिसंस्त्रिकृष्टं न

भवति। अतिव्यस्तमिति विवृ तं न न भवति। ओष्ठौ च हनू च ओष्ठ हनु। दं दश्च जाति तू
र्धसे नों गाना मित्येक वद्भावः। तदेक स्मिं नु न यथान न्ना क्यते कर्तु मिति योग वि भागः।
अकारे ना सुप संहृतं आकारे च लुते र्वना ति व्यस्तमिति। ओकारे च। न कारो हनु मा
त्र कार्या न्वादेशकः। ओष्ठ कार्यस्य पर सूत्रेण विशेष विधानात्। ओकारेऽच्चार्य
मा लो हनू अति व्यस्तेन भवतः। ओष्ठौ नू प संहृत तरो। सांनिध्यादो कार इति तत्त्व
ते ओकारे का। ओष्ठौ नू प संहृत तरो स्यातां। तु राट्ः ओष्ठयोः पूर्वोक्त विधिं
वारयतीति वर रुचिर वाच। मा हि ये यस्तु व भाषे बंधो रि सारि क मो कार सव्यज

२३

नं व्यस्ततो निवारय।तीति। ईषप्र कृष्टावेकारे॥ प्रकृष्टावित्यत्र दिवचनेन प्रकृतावो
 षो मृष्टेते। एकारे कार्ये ओष्टावाषस्य कृतौ स्यातां प्रकृष्टता संनि कृष्टता॥ उपसं
 हृततरे हनू। मध्यादेकार इति लभ्येते एकारे कार्ये। ओष्टावाषस्य कृतौ
 हनू उपसं हृततरे नवतः। अतिशयेन उपसं हृत उपसं हृततरे। जिह्वा
 मध्यां ताभ्यां चोत्तरां जंभ्यां स्पर्शयति। जिह्वाया मध्यं तस्य अतो ताभ्यां उ
 त्तरां जंभ्याने कारे कार्ये स्पर्शयति स्पृशेदित्यर्थः। पालयतीत्यादिवत्।
 स्वार्थे रिगचू जंभ्यानि ति हनू मूलं प्रांत दे शानित्यर्थः। मंडूक छुतन्यायेन च
 कार एकारमाकर्षति। उपसं हृततरे च जिह्वा मकार कीर। कारेषु वरस्वे

२३

षूपसंहरति। चन्ना बोह चोर-वादेशकः। ऋकारे ऋकारे लृकारकार्थे च हनू उप
संहरत तरे-नवतः। जिक्ता ग्यच वस्वेषूपसंहरति निक्षिपेत्। बस्वेषिति
दंतपंडूरुपरिष्ठात्। उच्चप्रदेशे शोषिस्यर्थः। ननु अरमृकारपर इति लक्ष
णा संन्यासात्। ऋकारकीरलृकारे धितिकथं संधिः। साधु संध्यां। नैतल्लक्ष
णात्। किंतु संध्यांतरवत्ता साधु। ऐवमृकारलृकारौ द्वौ स्वावित्यादौ वि
श्यायां। एकेषां अनुस्वारस्वरनक्त्योश्च। चकारः पूर्वोक्तविधि मन्वादिश
ति। यथा संख्येन। अनुस्वारस्वरनक्त्योः पूर्वोक्तविधिर्न विवृति। अनुस्वा

रेअस्वरहन्वा रूपसङ्हारः स्वरञ्जितौजिकाग्नस्य वर्त्तधूपसङ्हारः। ए
 तदेकेषां मतं न्याषां मतं अनुस्वारस्यानुनासिकमात्रत्वं स्वरञ्जितक
 कारतुल्यत्वं नतिवररुचिविरचितं तच्चिंत्सं। अनादेशो प्रत्यस्ताजिका
 यत्रजिकाग्रेण जिकामध्येनेत्यादेशो नुपदेशः। तत्रविषयेजिका
 प्रत्यस्तातूष्ठीभूताभवति। प्रकर्षेणान्यस्तां प्रत्यस्ता यथा उपमानं
 रादेशो सर्वकरणाणां तूष्ठीभावसिद्धे किमर्थं यमारंजः। उच्यते एका
 रन्यजिकांग्रे मध्यां तनिष्पाद्यत्वमस्तीति तदवयवस्याप्यकारस्य तथा

लेमस्तिअकारत्वसाम्यादन्यत्राप्यथेत्यादौतथात्वंप्रसज्यते॥ तन्नानिष्ठं॥
तन्नाभूदित्यपरिहारः। नआदेशः। अनादेशः तस्मिन्नुपदेशोभावइत्य
र्थः॥ अकारवदोष्टौ। तानिध्यादनादेशइतिलभ्यते। ओष्ठयोश्चाना
देशस्तत्राकारवत्। अकारेयथातथाओष्ठोभवतः। नात्सुपसंहृत
तस्यैओत्सविष्यर्थः। इइइति। तालौजिकामध्यमिवर्त्ति। इवलोकि
र्जजिकामध्ये। लात्सुपसंहर्तव्यं। यथाइषेत्वा। जिकीयामध्यंजिकामध्यं।
एकारेका। एकारः पूर्वमन्वादिशति। एकारेकारेजिकामध्यंतालात्सुपसं

२५

हर्तव्यं ननुविधौ समाने पृथक् सूत्रारंभः किमर्थमुच्यते इवर्तयथाजि
ज्ञामध्यो पञ्चकारः। न खल्वयमेवैकारे किंतु ततो न्यूनमित्यर्थः। कुत्र अ
कामिञ्चिदादेकारस्य अकारस्य च तदेकदेशात् तजिज्ञामध्यां तत्ति
ष्ठाधत्ताननुस्य तत एव सो षाधिकत्वा न्यूनत्वा पपत्तिः। इवमकृष्टा
वेकारे। इत्यादिस्तु त्रयमेता एकारस्य स्थानं करणे निर्दिष्टे इह तु ततो
न्यस्यैव निर्दिश्यते। तदेकस्मिन्नुभयथा कर्तुं न शक्यते विशेषात्। तस्मा
दत्र योगविभागः। अव्यंजने तल्लक्षणे स व्यंजने तदिति कुतो यमि

२५

यमः। उच्यते कार इति सामान्योक्तौ सत्यां प्रथममव्यंजनस्यैव महतां मुख्यं त
थासति प्रथमप्रतीते तस्मिन्प्रथमं लक्षणां युज्यते सव्यं जने तु पारिषे
व्यादेन दिति विज्ञेयं। ओष्ठोपसंहार उवर्तो। उवर्तौ कार्योष्ठोपसंहार
रो नवति। अत्रोपसंहारः पूर्ववन् संनिकृष्टता मात्रं। किंतु संनिष्ठा बोधो
दाद्यौ स्यात्। इति निवक्ष्यते एव मोक्षारूपसंहृततरावित्यत्रापि विज्ञे
यं। यथा उत्तरं बुद्धो यो बोधवति। ओष्ठोपसंहारः ओष्ठोपस
ंहारः। एकांवरस्तु सर्वत्र प्रवृत्तात्। सांनिध्यादोष्ठोपसंहार इति ल

२६

भ्यते अत्र ओष्ठ्यस्त्रेषु। प्रकृता दोषोपसङ्गहा रात्रे पृथगोष्ठ्यसङ्गहारः कर्त्त
व्यः॥ सवेदे कं इति मात्राकालव्यवायइत्यर्थः। एकमात्रांतरं काले व्य
वधानं पसंवेकांतर इति पृथगोष्ठ्यपसहारस्य विशेषणं। औकार
परत्वे स्मांतरस्व नियमं निवर्तयति तु शब्दः। उदाहरणानि। उत्पन्नशु
ष्मं। सुं नीयमिति सु। उन्नीयं। अथो ओषधीषु। बाहुवोर्बलं। तनुवो
घोरा न्या। चतुर्होता। ननु योऽं शुभिस्यत्र अनुस्वारस्य मात्राकालः॥
शकारस्यार्धमात्राकालः। एवमध्यर्धमात्रत्वे सत्येकांतरत्वाभावात् शकं

२६

थं पृथगोष्ठापसंहरसिद्धिः॥ उच्यते। शतं पञ्चाशान्यायेन सिध्यति। अध्यर्थ
मात्रत्वे एकमात्रत्वं स तस्मात्स तेन कार्यं भवति। अधिकं तु न विधिष्यते।
स्वायौगव्यवच्छेदकत्वादेकशब्दस्य। अतएव बाहुवोर्वलमुक्तवोराज इ
त्यादेर्नदिरोष्णं मुख्यं। किंतु स्फुरितत्वं उदाहरणं तु आभासतया दर्शितं
तर्हि कुसुमं बंद इत्यत्र ककारे रेफाभ्यामुत्तरयोः कथं न पृथगोष्ठापसं
हरात् न वा। अध्यर्थमात्रव्यवायसंभवात्। मैवां अत्र ककारसकारोत्त
रयोः ककारयोस्तावद्वनपृथगोष्ण्यात् एतल्लक्षणा संभवात्। रेफोत्त

त्रिभाष्य.

२७

रस्य तु अकृतात्पृथक्त्वाभावात् नान्यविधिः। किंतु मध्यस्थसंकारोत्तरादुका
रात्। पृथक्त्वाभावात् सत्येकांतरत्वाभावः। तदवस्थ एवेति लक्ष्यं। मध्यस्थचरि
तां अकारसंकारोकारयोरादिः। ऐकारस्य ओकारस्य च आदि रूपा रा
धस्तिवति। अकारस्याधर्मिकारार्थसंवृतकरणातरमेकै। षां। धांनिध्यादका
रार्थमिति लभ्यते। एकेषां मते नदकारार्थसंवृतकरणातरं नवति संवृता
नि संनि कृष्टानि करणानि यस्य तसंवृतकरणां॥ अतिशयेन संवृतकरणां
संवृतकरणातरं। इकारोऽर्धः पूर्वस्य शेषः। पूर्वस्य एकारस्येत्यर्थः॥ अ

२७

धस्तादैकोकोकारयोः सहोच्चरितत्वादध्यर्धइकारैर्गौ एकारस्य शेषात्तवति॥
 अधिकमर्थयस्यासौ अध्यर्धः। उकारस्तत्तरस्य। उत्तरस्य औकारस्येत्यर्थः।
 अध्यर्धउकारऔकारस्यशेषो नवति। अनयोस्तत्रयोरप्याहिरकारएवतद्वह
 कारएवशेषः प्रसक्तः। तं निषेधतितुशब्दः। अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः।
 अनुस्वारोत्तमाश्च अनुनासिका नवति नसिकामनुवर्तत इत्यनुनासि
 कः। यथा अः। योः। उत्तमाश्च प्रत्ययौ होतारं प्राक्पुपमणिना रूपा
 णि। स्वरानां नोपसंहारः स्तस्त्वनानां स्वरानां तस्त्वनं नवति यत्रोपस
 ंहारस्यापुपसहारो नाप्रसङ्गो विज्ञेयः। यदुपसंहरनितकरां॥

वि० ११७०
२८

स्वराणां मित्रिणां निध्याहृत्य ते स्वराणां तत्करसंभवतियस्व
रानुपसं० तिप्रापयति तत्करसां यथा जिह्वा यमकारेण
दिअ० म० तु यत्र स्पृशन्तं तत्स्थानं। स्वरेभ्यो न्येषां वराणां नाना
स्थानं भवति यत्र स्पृशन्तं भवेत्। तत्र व्यजनात् सा स० श्लेष
मात्रकथ्यते। स्वराणां पुरस्तात् स० श्लेष विश्लेषः कथितः। उ
पसंहारश्च स्पृशन्तं शब्दशक्या० विषयेष्वेव। विरुद्धा विज्ञेयः।
तु शब्दस्वरनिवृत्तौ यत्तदित्यर्थः। अथ वीनुस्वरस्व अ०

२८
राम

रत्नत्वेन व्यंजनत्वात्तत्स्पर्शमात्रं विवर्तत इति माहिषेय नापितं। येन स्पर्शयति
तत्करणं॥ सांनिध्यादन्योषामिति लज्यते॥ स्वरेज्योन्येषां वर्णानां तत्करणं
नवतिअध्येतायेन व्यंजनो निस्पर्शयति। आपयति तच्छानं। हनूमूले जिह्वा
मूलेन कवर्गं स्पर्शयति॥ कवर्गे उच्चार्यमाणो जिह्वा मूलेन वर्णा हनूमूले स्पर्श
यति आपयेति सार्थः॥ हन्वो मूलं हनूमूलं तस्मिन्मूल इति जात्यपेक्ष
मेकवचनं। जिह्वामध्येन च वर्गं। चवर्गकार्ये जिह्वामध्येन वर्णानां तत्
स्पर्शयेत्। जिह्वामेता प्रतिवेष्ट्य मूर्धनि टवर्गं। टवर्गकार्ये जिह्वामेता व
र्णमूर्धनि स्पर्शयेत्। किं कृत्वा योग्यत्वात्। तस्य जिह्वामं प्रतिवेष्ट्य आ

२९

वेष्ट्य मूर्धनि शब्देन वक्तुं विवरोप रिजागे विविक्ष्यते। जिह्वागे रातवर्गे
दंत मूलेषु। जिह्वागे रातवर्गे दंत मूलेषु स्थिते। ओष्ठाभ्यां
पवर्गे पवर्गे। ओष्ठाभ्यां अन्योन्यं स्पर्शयित्वा। तत्र उन्नत रोष्ठ स्थानं उत्तर
खण्डाभ्यां स्थाना मधरोष्ठं करणं। तालौ जिह्वा मध्यां ताभ्यां यक
रे। यकारे काये जिह्वा मध्यां ताभ्यां तालौ स्पर्शयित्वा जिह्वा मध्यं जि
ह्वा मध्यं तस्य अंतौ ताभ्यां जिह्वा मध्यां ताभ्यां। रेके जिह्वा मध्येन प्रत्य
गदंत मूलेभ्यः। रेके काये जिह्वा मध्येन दंत मूलेभ्यः प्रत्यकं स्पर्शये
त्। प्रत्यागि सन्यंतरमुपरि जाग इत्यर्थः। यथा प्रत्यगात्मैत्यंतरात्मा

२९

तीयते। दंतमूलेषु वृक्षकारे। चकारो जिह्वा मध्यं प्रत्यक्षं चाकर्षति त
कारे कार्ये जिह्वा मध्ये न दंतमूलेषु प्रत्यक्षं स्पृशति। अयमर्थः।
लकारस्य दंतमूले प्रत्यासन्नं प्रत्यक्षं प्रदेशस्थानमेवेति विज्ञेयं स्पृश
येत्। ओष्ठां ताभ्यां दंतैर्वकारे। वकारे कार्ये अधरोष्ठां ताभ्यां उत्तरदंता
न्ने सह स्पृशति। दंतैरिति स्थाननिर्देशः। ओष्ठां ताभ्यामिति करणनि
र्देशः। स्पृशति। नेषु श्वासा आनुपूर्व्येण।। उष्मा ता आनुपूर्व्येण यथा क
मेण सुखं स्थिते पुत्रोऽप्यीय भवति। यथा जिह्वा मूलीयुः कृवर्गस्थाने।

यः कामयेत शकाश्चवर्गस्थाने। मधुश्च माधवश्च। षकारटवर्गस्थाने। अ
 षाभ्यस्वाहा। सकृत्स्तवर्गस्थाने। स्तनाउपरवाः उपेध्माना यः पवर्गस्था
 ने। यः पापमनसस्तु पूर्व्ये राविज्ञेयं। आनुपूर्व्यनियमात्। पञ्चसूत्रसू
 त्रेषु हकारविज्ञेयः। तस्य विधिमुपरि शदा चष्टे। करणमध्यंतु विवृतं॥
 तेषामूष्माब्जांतु करणमध्यंतु विवृतं नवतिस्पर्शानां करणसाम्यं निवृ
 त्तिपरस्परशब्दः। करणानां मध्यं करणमध्यं। कंठस्थानो हकार विसर्जनी
 यो। हकार विसर्जनी यो कंठस्थानो स्यातां॥ कंठस्थानं ययोस्ते तथा ज्ञे
 अनयोः करणभावः। अहरहर्हविधानिनां। उदयस्वरादि सस्थानो हका

र एकेषां एकेषां मते हकार उद्यस्वरादिसंस्थानः। आत्मन उपरि स्वरादिसं
स्थानो भवति। इति वाररुचोक्तं स्यादेतत्। आदिसंस्थान इत्युक्ते शेषसंस्था
नांतरं वक्तव्यं। तदप्यकार इकार उकारेण नास्ति तथा। सति स्वरस्य एकमेव
स्थानमित्यादि। शब्दे वैयर्थ्यस्यात्। स्वरसंस्थान इत्येतावतैव सिद्धेति मैवं।
संध्यक्षरस्य स्थानांतरोपपत्तेः। इकारो ध्यर्ध इति सूत्रेण न शेषः
तवष्ठावुक्तौ। स्थानांतरमपि न सिद्धमेव एवमेकारो ओकारयो रपि व्याक
रतो शेषस्थानांतरं विहितं विज्ञेयं। संध्यक्षरत्वाविज्ञेयादनयोः ननु एवम
प्यकुर्वन्नेव स र्जना यात्रां कंठ इति संध्यक्षरादावकारस्यापि कंठस्थितत्वात्तेन स

स्थानलेख्यमाने पूर्वसूत्रोक्तौ नरुक्तं अस्य सूत्रस्य स्यात्। नैवं मस्थाः एका
 रौकारयोरादिना नोकारस्य केवलस्य च विशेषोऽस्ति। केवलस्य करणमोष्ठ
 हनुनातिव्यक्तं। तुपसदं ह तं च संध्यक्षादिवर्तमानस्य तु संचितं करणातरं
 तस्मात् नैवं कशायोः सहचरितत्वादादि सस्थान इत्युक्ते सदि सस्थान इति
 विज्ञेयं किंच पूर्वसूत्रे करणाभावोक्तं अत्र तु करणं च मपि विधत्त इति मतांत
 रमुपपद्यते। न पौ नरुक्तां ओषतातिगमहेते। आ सामहे॥ अग्निहोत्रं जुहो
 ति॥ संप्रयतीरहो॥ उदयशब्द उत्तरपर्यायः। उदश्चादौ स्वरश्च तस्यादिते
 न सस्थान उदयस्वरदि सस्थानः। पर्वतु सस्थानो विसर्जनीयः। विसर्जनी

॥ य आसनः पूर्वस्वरं तेन स स्थानः समानस्थानकरणेन वति। अवापि पूर्वस्वर इति
संध्यं स रमुच्यते ॥ स्वरान्तस्य जिह्वस्थानांतरस्था जावात्। यथा अनेन तच्छास्त्रे
होः बाहुवोर्बलं अयंगोः। पूर्वस्यां तस्थाने स स्थानः पूर्वोत्तरस्थानः। नासिकास्थानो
सिक्कास्थानाः। नासिकाया यन्मा नासिकास्थाना नवति। यथा उक्त्वा यज्जी। आका
शः। रत्नं। जं। पापानां। मुखनासिकाया। त एव नासिका मुखे नासिकाया
चोच्चारणं। उक्ता न्येवोदाहरणानि। मुखं च नासिके च मुखनासिकाः।
तसंबन्धिनो मुखनासिकाः। वर्गविशेषे। सिक्काबलोपनेन वर्गस्योक्तं करणं च
कारोत्कर्षति। एषु नासिकेषु वर्गवत्करतां नवति वर्ग इव वर्गवत्। नासिकावि

नरणां सुनासिक्यं नासिकाविवरणादां सुनासिक्यं॥ नासिकाविवरणाद्वारा
 विलादां सुनासिक्यं रंगादिकर्तव्यं। यथा सुश्लोकां ३ सुसंयुतां इत्यादि॥ ७॥ इति
 त्रिभाष्यं नासिकाविवरणो द्वितीयो ध्यायः॥ ॥ ७॥ अथादावुत्तरविभा
 गे कस्वजनपदं॥ अथेसयमधिकारः आहो यथा हो उत्तरे पदं न च वचनमानः सो
 तायां यो हार्धः अतो विभाविना गसमये व्यंजनपदो कस्वमापद्यते व्यंजनमत्र य
 था संहिवस्वविज्ञेयं ननु हार्धकथं लभ्यते कस्वा नंतरं नाविलात्। देवाशीकादिमह
 लो ७ सुताद्रीञ्चोतिब्रूमः। संहितायां मित्यसायमर्थः। कार्यनाजः पदस्य उत्तरपदे
 न सह संबंधः। ननु पूर्वपदेन संबंधनियमः। विभागे न प्रकृतिपदैरुच्यते। प्रकृतिनीम

यथापाठः। प्रकृतिपदैरिति किं। स्नामयो भुवश्च जगतां स्वाशब्दस्य द्वितीयोच्चा
 रसो दीर्घः असज्येन। उत्तरपदेन विजागानावात्॥ तन्मा भूदिति परिहारः विजा
 गशब्दस्यायमर्थः॥ पदसो दीर्घशब्दस्य पूर्वपदेन विजागः। पदं ते दीर्घस्य उत्त
 रपदेन विजागः। विजागे व्यंजनपर इति किं। न तद्धामासीत्यत्र मा भूदिति। नाथा
 माथाः सौमित्रः। संहितायां यो दीर्घ इति किं। एष वो न रता राजे त्वं प्राप्ति
 पादनार्थः। असति नारतायाः स्थितियाज्यपदं सार्धकं अन्यथा व्यंजनमस्मा
 त्पर इति व्यंजनः। लोना भवत्साहो एतल्लेशा संयुतं व्याप्तिमुत्तरसूत्रे प
 रिहरति। देवानां कास्मन्मा भवन् विद्युना ह द्या धोक्वा रुध्राः। देवाः। शाकाः॥

७७७॥

सुभा। आ। नी। ता। वयुना। हृदया। अघा। उक्था। रुद्रा। इत्येतेषु महरोषवग्नेषु
अंत्यस्वरो विभागे व्यंजनपरोक्षस्वमापद्यते। यथा। इत्येते यजमाना यशमी
शीकायते। सुभायवोह रामहे॥ घावापृथिव्या श्रानि। अप्यकारादि
तिवन्तं नमस्युदाहर्तव्यं। अश्रवती रंसोमवती कृतापरीरुमिराणीः।
सुनाविदेका इत्। अघायवोमागंधर्वः। उक्थामदानांधेनुः। आपोदेवाः रुद्रासु
वः। इन्द्रावदान्वा न्यः॥ इन्द्रा इत्येतेस्मिन्महणे अंत्यस्वरोः। वत्। वन। वान्। इत्ये
वं परो विभागे द्वस्वमापद्यते। यथा। इन्द्रावती मपविता। इन्द्रा वंतो मरुतः। इन्द्रा
वां स्वाहा। इन्द्रेति किं। ऊर्णवितं प्रथमः। प्रजावान्। प्रजावती रनमावाः। एवं

७७७

परइति किं। इंशवरुणा योरहं। चित्रावपरः। चित्रा इत्येतस्मिन् नव ग्रहे अंस्वसरो वंकार पकारो वि
 नागे रुस्व मापघते। यथा चित्रावसोस्वस्ति तेषां रमणीय। चित्रेति किं। मित्रावरुणा वेव। एवं
 परइति किं। चित्रा पूर्णमासे द्वा द्वे रत्न। प्रस्थेन्द्रिया इविणा विश्वदेव्या दीर्घा नीर्घा विश्वावाता
 त्वा नंगुरा कर्णको वृक्षिया सुगोप क्सी माघा सत्रा वर्षा पुष्या मेघा आस्वा। प्रस्था। इन्द्रिया।
 इविणा। विश्वदेव्या दीर्घा। नीर्घा। विश्वा। वाक्। त्वा। नंगुरा। कर्णको। वृक्षिया। सुगोपा। क्सी
 क्सी मा। अर्धे चित्रा। वर्षा। पुष्या। मेघा। आस्वा। इत्येतेष्ववग्रहे अंस्वसरो विनागे व्यंज्यपरा
 रुस्व मापघतोऽप्युप। प्रस्था वदथ वाहनं। इन्द्रिया वेते पुरो ह्येते इविणा वतः कुरुते। विश्व
 देव्या वेते आत्माः। दीर्घा धियो रक्षमाणाः। नीर्घा विं नमनि मातिषा ह्ये। विश्वामित्रस्य सूक्तं नव
 त्रि। नीता वद्वर्षा। त्वा वतो मघोनः॥ जेत्तारं नंगुरा वतः। कर्णका वसेत या हस्मा। स सुगोपा तमोऽनः॥

॥ कसाम् ज्ञायनुषा। अघाश्वादेवैनमंतरेतिसत्राजितेधनजितं वर्षाकांजुहोति। पुष्पा
 वताः सृपिष्यन्तामेघायते स्वाहा। प्रावतो निःसजोष सः स्वाधियं जनयत्सूरयश्च। लो
 क एवेष्टा। लोके एव। इत्येवं पूर्व इष्टा इत्येतस्मिन्महतो अं स सरो विनागे व्यं जनपरो
 द्रस्वमापते। सममुष्मिं लोक इष्टा पूर्तेन। सत्वे वेष्टा पूर्ती। एवं पूर्व इति किं। एन
 मिष्टा पूर्ते स सं सजेथामयं च। इष्टेति किं। साक्षादेव प्रजापतये। शक्तीरथी विधीवा
 सीराओषध्याहुती व्याहती स्वाहा कृती क्रादुना शची चिती ओता। पृष्टी पूसनी चैव ता
 पर्यधी पारी शत्रू विषूवस्स अनूहन्स्स विनू इत्यवगमः। शक्ती। रथी। विधी। वाशी। श
 ची। ओषधी। आहुती। व्याहती। स्वाहा कृती। क्रादुना। शची। चिती। ओता। पृष्टी। पूती। अ

भा। चर्षता। परा। अधी। पारा। शत्रु। विद्या। वसू। अनू। हनू। सू। विन्तू। इत्येते ध्वगपहे ध्वत्तस्व
 रोविजागेव्यंजनपरोऽस्वमापघने। यथा। शक्ती वंताभाजीराः। रथातमोरथानां। सस्त्रियंज
 रायविष्मिमते। तेवाशीमंतदक्षिणः। रात्राजिरसुभेन। ओषधीभ्यो वेहतमालनेत। आहुतीनि
 रनूयाजेषु। एतामिद्व्यस्त्रिताभिः। स्वाहाकृतीभ्यः। स्वाहाफाडनीभ्यः। चष्टेशात्राभिः।
 चित्तीभ्यामुपायन्। ओराभाभ्याः। स्वाहा। पृष्टीभिर्दिवंश। पूतीगंधमापहत्यै। अजीवतोष्ट
 रा। वांवेतलि। नोमित्रस्य चर्षता। धृतः। कीरवंतंपरीतासं। अधीवासंयाहिराया नि। पारीषा
 ल्यसेत्रो। शत्रूपते। ता। विष्वाचिषूवंतः। अरमविर्वसूयः। अनूराधा। शत्रां। अनूका। रादिति वन
 नात्। अननूयाजं प्रादेशीयां। इत्येतदुहाहरणं नवति। हनूभ्यः। स्वाहा। सूयवसिनी मनवे। वि
 नूहावन्ते। इत्येवंमहअनेन प्रकारेणोक्तः। पदसमुदायो वगमहो विज्ञेयः। अवासन स्वानुदाष्ट

त्रि०

३५

डावर्धाशिखररक्षाघानवाभजायत्राचरापिबानाधामाधारयाधर्वाधोवर्धयाबोधात्रातत्राभुं
चाश्वस्यापरास्वाह्वंतंराजनिष्वायुह्वाह्वी॥अवा॥स॥नुहा॥मृडा॥वर्धा॥शिखा॥
रक्षा॥अघा॥भ॥भजा॥यत्रा॥चरा॥पिबा॥ना॥धामा॥धरया॥धर्वा॥धो॥वर्धया॥बोधा॥अ
त्रा॥तत्रा॥भुं॥अ॥स॥परास्वा॥हिक्का॥ह्वंतं॥रा॥जनिष्वा॥मुह्वा॥अघा॥रतेथवमहेह्वंतं॥स्वरोवि
जागेव्यंजनपरोक्षस्वमापद्यते॥यथा॥अवानोदेव्याकृपा॥सचस्वामः॥स्वस्तये॥प्रादातेः॥सप
त्नान्॥मृडाजदित्रे॥वर्धानो॥अमवद्वः॥शिखानो॥अस्मिन्॥रक्षाचनो॥अधिचदेवबूहि॥अ
घादेवांजुष्टतमः॥भवापायुर्विशोअस्याः॥ब्रजेभजाह्वंतः॥यत्रानरोमरुतः॥प्रचरासोमदुर्वा
नूपिबासोमभिंद्र॥रिपवोनाहदेभुः॥अपिबिकृतं॥अप्यकारादीतिवचनाभ्यांप्राप्तावाअः
शवइत्यत्रेकस्वादेशः॥किंनस्योत्तामेवां॥अपिबिकृतमिति वचनं कंठोक्तं॥१६॥विषयं॥प्राप्तावा

३५

इत्यस्यापि अकारादिस्वान्तायं विधिः। तर्हि वैकृतस्वाभावाद्नाइत्यस्य ईज्यांतरस्य किं न स्या
 दयं विधिः॥ एवं रूपस्य संहितायां दीर्घात्तादात्म्यात्। आमाहृत्य ते अजर। बृहस्पतेर्ध
 रया विस्निधवा मानुषान् अयः॥ उत्तवाघास्यालाद॥ त्वमग्ने वर्धया त्वं बोधा
 नो अस्या अत्राते रूपं। तत्रारथमुपशमं। प्रमुखास्वस्तये। अश्वस्या विशस्वा।
 आष्टमसाष्टतेन। आचोहिष्मसो भुवः। हीति किं। प्रमिषावा एकविं
 शः। अग्नेः। रामधः। त्वमिति किं। अंतरतरात्तत्तत्रे तो जवतो जनिष्वाहिजे न्यः।
 युक्ष्वाहिदेव इव मान्। अश्वान्ति। अधाग्नियज्ये। अग्निश्च याज्याश्च
 अग्निर्वाज्यान्तस्मिन्। नार्थे द्विदं इति समासः। अग्निर्वाज्यान्तस्मिन् प्रकाशमंश

त्रिनाथ्य-

वक्षन्ते। धनुर्धकांडुद्वयार्थः। उभावाभिंशान्नाप्रचृत्य अग्निर्विनाशिवर्धनाः प्रश्नोत्तमानु
वाकाः याज्या संज्ञा-र्जवन्ति। युष्वा हा। त्यनुवाकश्च। अत्राग्नेये अध्येत्यस्मि गृह्णते
अंसस्वरे। नागे व्यंजन परोक्षस्वमा पद्यते। यथा। अधाह्वये। अधावमः। अधा
ते सुक्ता। अथापथानः। अग्नि याज्य इति किं। अधा मेति। कुत्रा। दक्षिणे नास्वेनाहं
तना। जगामा। रुहेमा। विध्यमा। वकुमा। क्षामा। सरीमा। नरेमा। वर्षयथे। रयथा। दि
था। पाथा। था। सिंघथा। जनयथा। जयतोक्षेता। कायाना। शृणुता। कृता। ता। विष्ट
ता। कुत्रा। दक्षिणेनास्वेनाहं तना। जगामा। रुहेमा। विध्यमा। वकुमा। क्षामा।
सरीमा। नरेमा। वर्षयथा। इरयथा। अदिथा। पाथा। अधा। सिंघथा। जनय

३६

३६

था। जयता। उक्षता। अवता। याता। शृङ्गता। कृष्णता। खिन्ता। इत्येतेष्वनवगहेष्वंत्यस्यरो विनाजे
व्यंज ५ न परोक्षस्वमापद्यते। यथा। कुत्राचिद्यस्या दक्षिणो नावस्त्विति। त्वेनाहि वृत्रं। न पसाहं तनातं।
आजगामापरस्याः। अस्रवंती मासुहे मासस्तये। विद्मते। ऋध्यामावओहै। चक्रमाकचने। ह्या
मारेदिहृदो। स्फुरा। माजुषा। प्रभरेमा मनीषा। वर्षयथा। पुराविरा। उदा। यथा मरुतः। योने रुदा
रिथायजे। दयेपाथादिवः। अथासो मस्या। मरुतः सिंघथा मधु। आपो न न यथा न नः। प्रेराज
यतानरः। वम। मधुवर्णा देवा अवताहे। पेषु। देवा रथै कीता हिरण्येः। अणुता हवं। कृष्ण
ता वृहं नमः। पुत्र। नृता स्वेनां नरता या ज्यास्त। नरता इत्यस्मिन्ना। अं स्य स्वरो या ज्या वि
षये विनागे व्यंज ५ परोक्षस्वमापद्यते। यथा। नरता वसुवि। नरता जातवेदसं। अग्नेये
नरता बृहदा। या ज्या स्वति किं। एषवो नरता राजा। अन्ता नवतान हतान नरता तपता त्रुहता वोचता मुं

626

ऐक्षवी। दवी। द्यावापृथिवी। एतानि पदानि प्रमहसंज्ञासुः। अमीत्वा जहति। चक्षुषी
 वो एते यज्ञस्य। कास्ती उपानहौ। देवताफल्युनी नक्षत्रं। देवतेति किं। यद्वितीयं सा
 फल्युनी। मुष्टी करोति वाचं। प्रधातौ। एजत नाजी वैश्वदेवौ। वेपाश्रपता प्रहरति।
 वपेति किं। परशुश्रपतातिशाखांतरे। अहनीघौ रिवाशि। उजेनिपासिजन्म
 नी। सुमप्यसृमिनी। सामनी प्रतिष्ठित्ये। वलगह नौ। वैलवी। ऐक्षवीतिरश्वी।
 दवीशी। आसनि। द्यावापृथिवी एव स्वेन। द्यावेति किं। महाघौः पृथिवी वि
 नः। एवञ्च का रेणाच्चादिषु द्यावापृथिवी इत्यस्मात्पूर्वेऽपि ईकार एकरो
 वापदांतः प्रमहो भवति। यथा। यावती द्यावापृथिवी तिह्वी। आविंने द्यावा
 पृथिवी। न रुधे नित्यं। रुंधे इत्यंशस्य रो द्यावापृथिवी इत्यस्मात्पूर्वेऽपि न प्र

४२

न हो भवति। कंधे घावा पथिवी गच्छ। निस्य शब्दः प्राप्यं तरङ्गि धातुः। कंधे यत्न सहस्रं।
 वीडादिप्रति। हरा सहस्रं सहती कल्पयंती आ पृथक्। हरा सहस्रं।
 सहती। कल्पयंती। आपवती। आहुती। एतेष्वं स्य स्वराः। न हस्यात्। हरीते
 युंजात्। अमृतां। सहस्रं सपयोत्। सेति किं। तामाहुतीं कृत इति शाखां
 नरे। सतीवन तंगिरः। सेति किं। हुती पुन जहोती निशाखां नरे। अध्वरं
 कल्पयंती ऊर्ध्वी। युंजा पृथक् अमृतां। पृथक् सेति किं। पृथक् स्तुत पृथक्। पुरो
 डाशमेते आहुती। आ इति किं। हती तस्या देवा इति शाखां नरे॥ पूर्वञ्च॥
 चकारोन्वादेशाद्वाहुती इत्येतस्यात्पूर्व ईकार एकारो वा पदांतः प्रग्न हो भ
 वति। यथा॥ एते आहुती। वाससी नपसी रोहसी। वाससी। तपसी। रो

४२

दसी। इत्येता निपदानि प्रमहसंज्ञानि जवन्ति। यथा। वाससी इव। दीक्षा तप
सी अवसंधे। इमे वै रोदसी तयोः। परश्च। चकारान्वादि एः रोदसी इत्येतस्मा
त्पूर्वद्विकार एकारो वापदांतः प्रमहो नवति। यथा॥ अन्विंदं रोदसी वाव
त्राने। व्यचस्वती नरिष्वंती नः पृथिवी। व्यचस्वती। नरिष्वंती। नः पृथिवी।
एतेष्वंत्यस्वरः पदांतः प्रमहो नवति॥ यथा व्यचस्वती संवसाथां। अग्निमंतन
रिष्वंती। सवानः पृथिवी इमं। न इति किंारे जते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः। ये
अप्रथेतां। कीते अस्य यं कं दसी छंदस्वती ते आचरंती अंतरे तास्य। ये
अप्रथेतां। उ। ते अस्य। यं कं दसी। छंदस्वती। ते आचरंती। अंतरे तास्य।
क्षीकार एकारो वापदांतः प्रमहो नवति। यथा। ये अजं। नामांति ते निरोजो निः। अ

प्रथमेतामिति किं। येते पंधानः। उक्तीरोदसावदिवः। नेअ मीषते। अस्येति किं। तेव
 ध्वनिस्वतवसः। यं कंदसा अवसा। कंदसाति किं। यमम मर्त्य। कंदस्वती उष
 सा। तेआन मी समना। आचरंताति किं। तेनो अर्वतो हवनः। अंतः। अंतरा मित्रावरु
 णाचरंताति किं। एतास्वक्षु उपस्व इत्येव स्वरः पदांतः। प्रम हो न च वति। यथा
 विभृता तु उपस्व इति किं। ये प्रतिष्ठे अचवतां। इरावता प्रभत्यादाधार इ
 रावता प्रभति इरावता इति शब्दमारन्यदाधारपर्यंत ईकार एकारो वा पदां
 तः प्रम हो न वति। यथा पूर्वजे र्कतावरादस्या हा आउ पदमिदं मर्यादायां वर्तते।
 ननु पूर्वजेपि रेत्यास्व अयं पुनो भुव इत्येव तत्पदपर्यंत स्वर लभेते सूत्रविषयः
 किं न स्यात्। उच्यते। भवेत्पक्षे। उपबंधांतः पातितो दाकृताध्वः सदन इति

गहतास्यैयर्थ्यमाभूदिति। तस्मान्नस्त्वत्मेतत्सुत्रविये भवति। नन्वेतत्पूर्वजे
 हतामनर्थकं। पूर्वजे कृताध्वः सदन इति। तत्रैवोक्तत्वात्। किंतु। वराप्रचयेना
 वतैवालां नेति ब्रूमः। वरागहताद्यसंभवात्। कुत्रवावरी इत्येतत्सद्वत्त्वेन स्वीकार
 इति संदेहस्यात्। आसंभाहं संदेह इति वचनादुक्तदवरासंनि कृष्टादितायोवरीना
 वएवस्वाकर्तव्यः। तथा सति। पूर्ववरीरादस्य प्रगृहत्वेन स्यात्। तन्नानिष्टं। ननु भ
 वन्मतेपि। पूर्वजे ह्यसंभवात्। कुत्रवागहतामिति संदेहः समानः। किंच। पौनरुक्त्य
 मनिष्टं। नानां मैवं। पूर्वजे इति पदं कार्यभावत्वेन नोच्यते। येन पौनरुक्त्यं भवेत्।
 किंतु पूर्वश्चासौ जेरादस्य पूर्वजे। एतत्प्रभृदुपलक्षितत्वेनोच्यते। ननु तर्हि उपरु
 हूँ इति पदमातिशयमप्ययमित्यवधित्वेन किमप्युच्यते। उपरुहूत इति पदं नो

बहुलैपि आसंनाऽसंदेह इति क्वनात्। प्राथमिकस्यैव ह तामिद्वेः। मैवं। उपरु
 तमहतास्तु नैव रवगौरवदोषः। उपेत्येतावन्मात्रस्य पदत्वं गौरां अ
 यमिस्यस्य न मुख्या। मुख्ये संभवति न गौरात्त्वमिति न्यायात्। अयमिति युक्तं ग
 हरां। नैव न्यायेनाद्यविधेरनुपपन्नत्वात्। नायं पक्षः। मुख्यसंभवाच्चा
 नानथा। कथं तदिति मुख्ये स्वीकृते अग्निविधि न्यायेन तस्यापहारां स्यात्। तथा
 निष्टं अतिसमानपद इति वचनात्। एतदनिष्टं न भवतीति चेत्। प्रक्षालनादि
 पंकस्य हरादस्पर्शनिं वरमिति न्यायात्। कथं तदित्युच्चार्यतस्य निषेधकथनाद
 पितदनुच्चारणमेतत्वरमतायमिति मुख्यसंभवस्तु दवस्तु दवस्था एव। तस्म
 दस्मिन्सूत्रे अतुपपत्ति ले शो नास्ति। इमे गर्भमुपेवरसेन परः। इमे इत्यंत्यस्व
 रोगर्भः। उप। एवरसेना एव परः प्रजह स्यात्। यथा। इमे गर्भमिदधा तां। इमेऽप

व-स्वितः। इमे एवरसेना नक्ति। रसेनेति किं। इम एवास्मै लोकाः। एवं पर इति किं। अ-
 ध्व-र्त्तव्यावा इमे देवाः। कूरमापः सज्जर्बल जैनेषु च। इमे इति च शब्दो-च्चादिना
 ति। कूरं। आपः। सज्जः। ब्रह्मजा। एते धनुवाकैषु इमे इत्यंत्यः स्वर पूर्वोक्त परनिमि
 ताभावेऽपि प्र गृह्यते न वति। कूरमिव वा इत्यत्र यथा। इमे वै रो दसा। आपो वरुणा
 स्वेत्यत्र यथा। इमे एवोपधत्ते। सज्जर्ब इत्यत्र यथा। इमे अश्विना संवत्सरः।
 ब्रह्मजा इति नमित्यत्र यथा। नहीमे यजुषा सु। जेति किं। ब्रह्मजादिनोपधत्ते।
 द्विरित्येव। इमे लोका इत्यस्य ष म हत्वमा भूदिति। पूरेति। च सद्बो ब्रह्मवादि
 नी जज्ञानाति संवादिशति। एता इत्यंत्यः स्वरौ ब्रह्मजा इति नमित्यनुवाकैः प्र गृ-
 ह्यते न वति। यथा। एता उ पदधाति पूरौ एवैनां जज्ञानाति नमित्यनुवाकैः इति किं। यो

४५

वैपुलासिचि। हटे। हट। इत्यंस्वरः सर्वत्र प्रसरे। वति। यथा येन धौ रुग्णा
 दथि वाच हट। आ च क्रो पपरे। आ। च क्रो। एतयोः पपार परे प्रग्न हो भवतः॥
 यथा वा। श्री पूर्णमासे। च क्रो पृष्ठानि पपरे। वि किं। यदिरूप या वा र्ध्री स्या
 त्रा। सा मध। न च क्रो नीचा। श्री च क्र इति किं। शका भौमी प्रां च कशः। ये वा मोक्षे
 पत्रोपतिः। पकारः परो या भ्यां ते पपरे। न्वती। न्व ती इत्यंस्वरः प्रग्न हो भव
 ति। यथा। ओम न्वती ते स्मिन्। वृध न्वती अमा वा स्या यां। नकारे तो ति किं॥
 कर्णिका वती। पपरो ना सां नि ध्या न्वती तिल भ्यते। पपरो न्वती इत्यंस्वरः
 प्रग्न हो न च वति। यथा मूर्ध न्वती पुरो नुवाक्या। समीची। समीची इत्यंस्वरः
 प्रग्न हो न च वति। यथा समीची रेतः सिंच तः। पश्चात् समीची तानिः॥ न परो ना सां नि

४५

ध्यात्समाची इत्यलभ्यते। नखलुसमीची संत्यस्वरो नकारपरः प्रग्नहोर्भवति। यथा।
समीची नामास्मि। ची इत्यंत्यस्वरो यत्परः प्रपरो वा प्रग्नहस्या त्रा यथा
तिरश्ची यदाश्चवालः। प्राची प्रेतमध्वरं। एवं पर इति किं। प्राचादिशां। तकाररेफाभ्यां
किं। गोर्घाची यज्ञः। प्राचा पल्यन्वास्ते। चीति किं। एकादशिना घदग्नौ। प्रजन
ने प्रजननं। आन्रमही। आनि सेतदिशि हेमही महतो अंत्यः स्वरः प्रग्नहस्या
त्रा यथा मही अस्तमायेत। आ निति किं। मही धौः पृथिवी च नः। आ
कारेण किं। वयुना विदेक इमही। पती श्रुतिः। पती इत्यस्य यत्र यत्र श्रुतिश्च वरा
मस्ति। तत्र तत्र प्रग्नहत्वं विज्ञेयं। यथा द्वौ पती विंदते। तत्र मस्य तो इदं। श्रुति
प्रति किं। दंपती नाम। प्रिय मिंद्रा वृहस्पती। इत्यादावपदे नो प्रग्नहत्वाय॥

४५४६

ग्री। ग्री इत्यं त्य स्वरः प्र गृहो भवति। यथा अंत रा ग्री। नां पिंश्वा मित्र जम
द ग्री व सिद्धे नान हि परः। ग्री इति सां निध्या त्र न्ये। स्व लु ग्री इति पदांते
हि परः। प्र गृहो भवति। यथा। ऐं जा ग्री। हि वा हि स्प त्या। एवं पर इति किं। इं जा ग्री
ह वाम हं। शार वां तरे। बी ड् दारौ कृ ल श्र रा वो य दा परः। वा ड्। दारौ। कृ लः।
च रा वः। य दा इत्येवं परः ई कार एका रो वा प्र गृहो भवति। यथा धिष तो वा ड्
स ता वी ड ये था। उ कारे दा किं। आ प श्र मे वा रु धः। दे वी दा रौ मा मा। रा विति
किं। दा द श संप द्यं ते दा द श। अतिष्ठ मा ने कृ लः। विस र्ग ता किं। चत्वा लै कृ
ल विवा लां। विव सा नौ ये च रा वः। रा व इति किं। रा ये च नः स्व प त्या य। नं न माने।

४६

४५

यदेहं ताः। ननु यतं ते यदाक्षिषुर्दिव्यमिष्यत्र प्रगृह्यं किं न स्यात्॥ पदं गृह्यं तोषु पदं
 गम्येतेति वचनान्नवतीति ब्रूमः॥ न ज्ञेयं निरुपेक्षं। ज्ञेयं। अज्ञेयं। इत्येतयोरेकस्वरो
 नित्यप्रगृह्येन स्यात्। यथा वक्तव्यं राज्ञे कृत्स्नः॥ एतन्मन्त्रं कृत्स्नः। वीडादिप्रा
 प्तिरनयोः नित्यशब्दः प्राप्तं तरप्रतिषेधप्रयोजकः। यज्ञेयिकतेरिति
 तावद्भूतां। गमयतो नवत इत्यादिना प्राप्तिः। स्वरज्ञेनोवाहौ। सोमाय स्वेत
 स्मिन्निर्वाप्तिः। आकार एकारस्तु पूर्वस्तु बहु स्वरस्य त्रये। बहु स्वरस्य
 पदस्य संज्ञेते इति धेनुतिवा शब्दः। आरपूर्वो एकार इति वा प्रगृह्ये नव
 ति। यथा। गृज्जातेयो विदिषाणयोः। शुक्रामंथि मे गृह्येते। पृथिव्यामिदि
 चाथेदिवश्च। दृष्टं हृणा यं नुदेथे। एवं पूर्व इति निमित्तं। आवश्यते वा एतत्। ज
 णाव्रता विदथे अंतरेषां। बहु स्वरस्येति किं तद्वत्। पदेते गृह्येते। ते

४७

थेति किं। अनूच्यमान आसादयति। वाजदिनिमित्तसापेक्षतानिवर्तकस्तु
 रादः इति वररुचिपक्षे। माहिषेयस्तु वक्ष्यते। पूर्वोक्तोक्तनिषेधं नित्यशब्देना
 पितानुवृत्तिं निवायति। अत्र वररुचिमतमुचितं। बहुस्वरस्य स्मिंतद्वयस्वरं॥
 तस्य बहुस्वरस्या अत्र बहुस्वरशब्देनोपाहनमचांबहुशब्देन व्यक्तिजेटोवि
 होयः। नशापितो। शायीते इत्यंत्यस्वरः प्रगहो न नवति। यथा। शायीते अपि बः। ए
 वस्तत्र प्राप्नो सत्यां कंठे क्त्वा निवेन न विधीयते। ते मापातं न म एन मत्ति वायुग
 भिमुपाहस्तु परः। मापातं। नमः। एन मत्ति। वायुः। गर्जोऽप। अहः। तु। एवं परः॥
 ते इति शब्दः। प्रगहस्यात्। यथा ते मापात मास्य। पातमिति किं। ते मा स्मिन्
 यज्ञे। पुनस्ते। नमो। नये। म इति किं। ते न व्यजयंत। ते एन मत्ति। अलीति किं।
 त एनं तिस्र्यति। ते वायुर्व्यवात्। युरिति किं। ते वाचः स्त्रियां। ते गतमिदधा

४७

स्येतयोश्चकारान्वादिष्टयोः पर ईकार एकारो वा प्रगृह्यते न च यथा एते पदे यो। यदेनेरृक्के
 उपदधाति। निमिन्न उपरिवर्तमानयोरिति किं। सप्तमे पर उ होति। तस्यास्ते देवीष्टके।
 स्तुः परः। इत्येवं पर ईकार एकारो वा पदान्तः प्रगृह्यते न च यथा। विज्ञेयश्च स्तुः वि
 सर्गलोक। विलैः स्तु युष्माः स्तेनु। परश्चो न योः। चकारान्वादिष्टयोः पूर्व स्तुत्रोक्त निमित्त
 निमित्तिरेतन्नयोः। पर ईकार एकारो वा पदान्तः प्रगृह्यते न च यथा। शिल्पे स्तु स्ते वा मा
 रभे। ६८ स्तुः शिथिरे समा च। उन्नयोरिति किं। वृषतो स्तु उर्वशा। परश्च द्वयो रिति वाच्ये
 उन्नयोरिति शब्दोन्तरप्रयोगो धातिरहापक निमित्त सहितयोः पूर्व स्तुत्रोक्तयोः निमित्त
 तयोः पर प्रगृह्यते न च यतीति परश्च द्वयो रिति सूत्रार्थः। अत्र तु सूत्रे निमित्त निमित्तिनोक्त
 नयोः परः प्रगृह्यते स्यादिति विषय विज्ञा गोविज्ञेयः। सोमाय स्वेतस्मिन्। सोमाय स्वराज्ञ

इत्यस्मिन्नुवाके ईकार एकारो वा पदांतः प्रगृह्यते न वति। यथा। अवा द्वे धेनु भौ मा इत्या
 दि। स्वेति किं। सो मा य पितृ मत इत्यत्र मा भूदिति। दे। द्वे इत्यं त्यस्य र पदांतः सर्वत्र प्रग
 र्हो न वति। यथा। द्वे द्वे संभरति। यद्देन श्येतां। परश्च। चकारो द्वे इत्यं न्वादि शति। द्वे इ
 त्यस्मात्परः ईकार एकारो वा पदांतः प्रगृह्यते न वति। यथा। देशकृ द्वे कृ श्रे। एकव्यवेतोपि।
 एकव्यवहितोपि द्वे इत्यस्मात्परः ईकार एकारो वा पदांतः प्रगृह्यते न वति। यथा। द्वे द्वे
 ने द्वे वने। द्वे गव दे व सत्रे। द्वे स वने श्रुतं वती। एकै न पदे न व्यवेति। एकव्यवेतः अपिश
 दो द्वे इत्यं न्वादि शति। मंडूक कुत न्यायेन। गमयतो भवतो वा रात्य रंत नूय इकरो
 कुयादिषु धर्षतां प्रवर्तताः स्तन्नीतां वा वयति विभक्तः स्यात् अग्निं गा यत्रं ताभ्या
 मे वो भाभ्या मवांतरं पर आ षष्ठात्। गमयतः। अत्र न वतः अन्तर्का रात्य रमि

नृ३

४९

ति उकारव्यतिरिक्तवर्णात्परं भवत इति पदं नञः। यद्यप्यर्थः। तथापि। तदव्या-
 र्थस्वीकृतो लक्ष्यः। सारात्। तन्मयत्वात्। अकरोत्। कुर्यादिदिष्टु। इदं नाम दशमादयः स्तयः प्र-
 श्नोत्तमानुवाकरहिताः। अब्रूतां। प्रवर्ती। आस्तां। स्तप्तां। वाचयति। विभृतस्तः। अग्निं गायत्री।
 ताभ्यामे। उच्चाभ्यां। अवांतरं। एत्येवं परः। आपृष्टात्। पृष्टात्पूर्ववर्तिमानः। ईकार एकावाप-
 रंतः। प्रपहोमवति। अभिविधा। ययमाकारः। नेन सहेत्ययमभिविधिः। यथा। ते एवैव प्रतिष्ठा-
 गमयतः। उत्तरावती भवतः। अनुकारात्परमिति किं। हीक्षंतं तन्नामाना बतु भवतः। एते वैम-
 हायसस्यां त्येतन्मयत्वात्। यदिति किं। परिपतयेत्वा गृह्णामि तन्मयत्वात्। बुध्नवती अग्रवती
 याभ्यानु नाको अकरोत्। मानवा क्रौधा ये कुर्यात्। इति श्रुतिः किं। अग्नये दात्रे पुरोडाश-
 मशकपातं कुर्यात्। ते अब्रूतां वरं वृणावहे। हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुः। वर्तेति किं। ते दि-
 त्वा सं समधिपंतत्वात् या प्रजानामाद्रमेवैसहास्तां। नैव देवाग्निमारुते उक्थे अव्यथयंता

४९

स्तभ्नीतां। उत्तमे ओ दुंबरी वाचयति। ते एव यजमानस्य रे तो विभतः स्तस्मात्। ते इति किं। म
 न्महेया वा स्मन्व त्रविभतः। एते दधा ते ये अग्निं गा यत्र। गाय त्रमिति किं। सध स्ते जिं पुरी
 ष्यं। एते वै यज्ञस्यां जनी स्मृती ताभ्यामेव। अत्र पद द्वय मे कं निमित्तं निमित्येतत्पदमु
 दिश्य आषष्ठमियमभंग प्रसंग इति चे नायं प्रसंगः। निमित्तैकदेशस्य षष्ठोपप
 तेः। सकलस्य विनिमित्तस्य षष्ठत्वं मुपचर्यते। लोके घयवधर्मणा वयविनो विशेषसि
 देः। तथा हि कुराकुंडलंधारयतः कुंडला देवदत्त इति वदंति। एवेति किं। अपः स्य ज्ञे॥
 ताभ्यां वते मां ये दे अहो रात्रे एव तेऽभाभ्यां। उस्त्वये इत्याहु र्ये अवां॥ अंतरमिति किं।
 आव्यायस्व संते व ते हेऽः आषष्ठादिति किं। परस्युत्तर इति परिभाषायाः। अनेतरस्य
 वस्यात्। तन्माभूदिति। न गामी व च सीमिधुनी मासे लोके॥ गामी व च सी॥ मिधु
 नी मासे। लोके धत्ते। एते च संस्मृता गमयतो भवत इत्यादि पदं पदमहो भवति। यथा॥

नाम्येव च वति गरा वताया ज्वा तुवा को नव तः। ब्रह्म व चस्ये व सुभयतो रुक्मो भव तः।
 अथ मिथुना भवतः। रणमासे प्रायश्चित्ता व श्रतां। लोके प्रति तिष्ठतां दोष ड्ड हौ भवतः॥ ध
 ते ज्योतिष्मं ता वस्मा इ मो लोको भवतः। अने समान पदे नित्य म वे चा वे न। निषेधं च कारो न्वा
 दित्वा ति। अने। अवे। इत्येतयोः पदे कदे वा यो वं त्य स्वरः समान पदे व र्मा ने ग म य ते। न
 व त इत्यादि परोपि नित्यं न प्रग्नो भवति यथा। अव रुंधे तिरात्रा व नितो भवतः। अ
 भ्या क्य ते व ज्व मे न म प्रि प्रवर्तयति। अना न ता य ध स्र वे। उभाभ्या मुत ते तमः। समा
 न पद इति किं। एव ते उभाभ्यां। अत्र नित्य शब्दः प्रात्यंतर परिहारा र्थः। इति सोऽहं हरा
 उप बंध स्तु देशा य नित्य मिति सूत्रे प्रसंगा दुक्तं। समानं च तत्पदं च समान पदं। तस्मि
 न्। समान पदे॥ इति त्रिजा ष्वरत्ने प्रातशा ख्य विवरणे च थु थो ध्या यः॥ ॥ ८० ॥ ॥
 अथ संहिता या मेक प्राता भावो। अथे सय मधिकारः॥ सः ता या मेक प्राता भाव इ

सेतरयि कृतं। वेदितव्यं। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः। संहितेति कोर्थः। नानापदसंधानसंयोग इति
 सूत्रेणोक्ता संहितेत्यर्थः। परः सन्निकर्षः संहितेति वैयाकृता भवन्ति। एकसमुदायः प्राणः
 एकप्राणः। तस्य भावस्तद्भावः। तस्मिन्नि स्यान्नेयं। मतं। अन्यथापि समासः संगच्छेत्। ए
 कप्राणेन भाव्यते जन्यते। उच्चार्यते इति एकप्राणभावः। एकैनाच्चासेन यावदुच्चारणाय
 उच्चार्यते वेदभागस्तावानेकप्राणभाव इत्यर्थः। अतएव अवसाने पदविधिः। ननु संहिता
 यामित्येव तैवात्तं। एकप्राणभाव इति वा। उभयपारमेष्वपि। उच्यते। एकप्राणभाव इत्यना
 रभ्यमाणे प्रवृत्तस्य संहिताविधेः पदावसानं नेष्यते। संहितायामित्यनारभ्यमाणे
 नुपदेष्टव्ये एकप्राणभावकठपपद्यत इति वक्ष्यमाणकार्यं कथं भवतीति संदेहस्याह। न
 स्मादस्मिन्नुभयोरन्तरे प्रयोजनमस्ति। यथायुक्तादिपि। प्रकृति संहि
 तास्वरूपमनेनोच्यते। प्रकृतिर्विक्रमः क्रम इति विज्ञेयं। ननु तदा यथायुक्तो

यु

५१

यथास्थितात्पदपाठात्कूटस्थोऽविकारितो योविधिस्तथासंज्ञितं विज्ञेया। विधि
 विधानं प्रकृतिरित्यर्थः। स्वधा अस्फुवी चासि। धन्वंनिव प्रपातः। बुद्धिया ईरते। ज्या
 इयः समने पारयंती। अमिनंत एवैः। अत्र सूत्रे पदानां परस्परान्वयो महाभाष्यवचनेन विज्ञे
 यः। तच्च वचनं तावत्प्रकृतेय इत्यत्र पठितं एव मन्यत्रापि। स्वरितयोर्मध्ये यत्र न चरित्या
 दौ संतव्यं। तत्र पूर्वपूर्वप्रथमं। तत्र संहिताविधाने पूर्वपूर्वपदं सूत्रं च रथमंकर्तव्यं। यथा
 भक्षा। आ। इहि। इत्यत्र दीर्घसमानाक्षर इति दीर्घः। भक्षा। इहाति स्थिते। इवर्तापर एका
 रमित्येकारे कृते भक्षे हि इति भवति। अन्यथा। एहाति कृत्वा भक्षशब्देन सधीम्हा भक्षे
 हाति स्यात्। तच्चा निष्ठा। पूर्वपदस्य कर्तव्ये एतदुदाहरणं। पूर्वसूत्रकर्तव्यत्वेऽपि वदामः॥ य
 व्या। षड्त्रिणामनिष्पूर्व इति नकारस्य एत्वे कृते उत्तमपर उत्तमं सवर्गीयमित्यनेन
 टेकारस्य एत्वे सति षस्य सवसा इति भवति। अन्यथा। उत्तमपर उत्तममिति सूत्रे प्रथम

५१

प्रवृत्ते सति वरुणवसा इति स्यात् । तच्चानिष्टं । वदस्वयमिति गृहीय नम इत्यत्र टनकार पूर्वश्च
 तकारः । अथ मरुत्तमपरो द्वितीयमिति सूत्र द्वयं प्रसक्तं । तत्र पूर्वत्वात् । टनकार इत्येव
 देवप्रथमं कर्तव्यं । अन्यथा । वस्वयमिति स्यात् । तच्चानिष्टं । अथवा । इमं विष्यामीत्यत्र
 उपसर्गनिष्पूर्वोत्पदे स्वरपूर्व्यं जनमित्यादि । सूत्रं प्राप्तं तत्र दित्वसूत्रं प्राध
 न्ये तु विष्यामीति स्यात् । तन्माभूदिति । षत्वमेव प्रथमं कर्तव्यं । एवं पूर्वमिति वीत्या
 सर्वत्रैव मर्थसमर्थयति । त्रपुमिषु पूर्वः शकारश्च परः । त्रपुमिषु । एवं पूर्वः शकार
 आगमो भवति । चकार परः । यथा । त्रपुश्च । मिथुश्च रंते । एवं पूर्व इति किं । विभुच
 प्रभुचमे । एवं पर इति किं । असिना मिथुर्कः । स पूर्वश्च चंद्रपरः । चकारः शकारमन्वादिश
 ति । स पूर्वः शकार आगमो भवति ॥ चंद्रपरः । यथा सश्चंद्र इति । एवं पूर्व इति
 किं । प्रचंद्रमास्ति रति दार्घ्यमायुः । एवं पर इति किं । आमास इति । स इत्येष शब्दः

५३

पूर्वेयस्मादसौ सपूर्वः। संपूर्वसकारः कुरु परः। सधित्येवं पूर्वः। परः। मोभवति कुरु
 परः। यथा। यजमानः संस्कुरुते। एवं पूर्वइति किं। पुरोडाशः। कुरुति। एवं परइति किं।
 संकृत्य शवाकसामी। कुरुशब्दो यथै। रोयस्मादसौ कुरु परः। अकुर्वन् प्रत्यया सरः। चका
 रः संपूर्वत्वमाप्तमन्वादिनाति। अकुर्वन् इति महरो प्रत्यया सै। सकार आगमो भ
 वति। संपूर्वः। यथा तदुक्तं समस्कुर्वन्। प्रत्ययो नाम अकार उच्यते। प्रत्यायं ते अन्वि
 ज्यंते। अंजमान्यनेनेति प्रत्ययः। संपूर्वइति किं। अग्नि होत्रं ब्रतमकुरुता। नीचा पूर्वोदकार
 उच्चा परः। नीचा पूर्वोदकार आगमो भवति। अच्चा परः। यथा। मध्यां नाचा उच्चा। एवं पूर्व
 इति किं। स्रवगतिर्लोकं गमयत्यच्चा वचान् हि। एवं परइति किं। नीचा तंधक्षि। आगमा एते॥
 असंपूर्वोऽमृकारः। असधित्येवं पूर्वः। ऋकारः अरं विकारमापद्यते। यथा। गृहणाम
 समर्थे। अत्र निमित्तं एकपदस्थं विज्ञेयं। अन्यथा। कल्याणारूपसम्बद्धा। वही ह्येष स
 मध्ये। इत्यादावपि भवति। ऋकार इति किं। असंखलो हि हन्ता अवगह आशोर्ध्वः स्रव

५३

रितिरेकं परः सकारः चकारं। अवग्रह इति सप्तम्यं तं पदं। आशीः प्रभृति त्तिः। प्रत्येकं मासि
 संबन्ध्यते। आशीः। ध्रुः। सुवः। इत्येतेषु अवग्रहेषु विसर्जनापोरेकमापद्यते। एवे
 न्यः परो यदि वर्तते सकारः तर्हि सोपिषकारमापद्यते। यथा॥ इत्यादीर्पदय
 ची। धूर्वाहावनश्च। सुवर्षाजि कामने। अवग्रह इति किं। देवसुवस्ते। कखपकारप
 र इत्यनेन आशीः पदयेति प्राप्तं। अघोषपरस्मस्य सस्मान् मूल्याणां प्रितिधुः सा
 हो। सुवः सामितिच प्राप्तं। तडुभयभंगा पायमारंत्तः। इति शब्द एषामेवैष वि
 शेषो नान्येषामिति प्रकारवाचि। अथ लोपः। अथेत्ययमपि प्रकारः। लोप इत्य
 तदधिकृतं वेदितव्यं। इतडुत्तरं यद्वक्ष्यामः। अयमधिकारः तिष्ठत्येकये सत्रपर्व
 तो वेदितव्यः। ईं पूर्वो मकारः। मकार ईं इत्येव पूर्वो लिप्यते यथा। ईमदास्तप्रय
 सः। एवं पूर्व इति किं। ईममेवरुण। दीर्घेति किं। आशिः। इति पदमहतां।

५७३

इतरथा पृथिवीं माहिः सारि सादौ मकारोऽलुप्यते। तच्चा निह। रशति किं। ईंकाराय स्वा
हा। नुनु पूर्व उदात्त पूर्वकारः॥ तुपु। इत्येवं पूर्वो विकारोऽलुप्यते। स्तुन्वो रुदात्तयोः
सतो रिति विभज्य विनि यो गो विज्ञेयः। यथा स लैय जेत इन्वो उपस्ती। तौ उदात्तयोः
ति किं। अनुपुत्र ह्ये। अप्य कारादिति प्राप्तिः। एवं पूर्व इति किं। इन्वा मास्ये हविः। का
र इति किं। प्रपुजनयताति। विडुषो नुय शंभुश्च नुश्चतनू। तौ एवोयि स्मा सतथोक्तः।
उत्पूर्वः सकारो व्यंजन परः। व्यंजन परः सकार उत्पूर्वोऽलुप्यते। यथा प्रत्युत्तये सयत्वा
या व्यंजन मस्मात्पर इति व्यंजन परः। एवं पूर्व इति किं। जस्मा देवाः। व्यंजन पर इति किं।
उत्सादेन जिह्वा। एष सस्य इति वा। व्यक्ति विशिष्ट इति शब्दः प्रत्येक एष शब्द इत्यादीनां वि
सर्जनीयांतां॥ धौ नयति। चकार व्यंजन परता मन्वादि शति। एषः। सः। स्यः। एषु पदेषु
विसर्जनीयो व्यंजन परोऽलुप्यते। यथा। एष ते गायत्रः। स ते जानाति। एष स्य वाजी। ए

५७३

वंपरइति किं । दमएवास्येषठपतिष्ठते ॥ सइधानः । नासः । असइत्यस्मिन्ग्रहणे विस
 र्जनीयो व्यंजयरो न लुप्यते । हस्वसोमयो भूत् । अप्यकारादिति याप्तिः । इदिदम
 इमांन एनौषधीः परः सः । इडु । इदग्ने । इमांनः । एन । ओषधीः । इत्येवं परः सइत्यत्र
 विसर्जनीयो लुप्यते । यथा । सेडु होता । सेदग्ने अस्त्रधु । अग्ने । इत्येता स्यां किं ॥
 सइज्जनेन । सइदेवेषु गच्छति । सेमांनो हव्यदातिं जुषाताः । नइति किं । सइमाभ
 भ्यमरात्र । सेना । नी केन सविदत्रो अस्मो । सोषधीरनुहध्य से । सइति किं । प
 रोदिवा परना । अवग्रहइत्येकं । इतिशब्दविशिष्टे एकइत्यस्मिन् न वग्रहे भाता
 नो लुप्यते । यथा इत्येकैकं तस्य जुहुयात् । अवग्रहइति किं । इत्येकं म जेय ।
 इतिशब्दविशिष्टइति किं । यदेकमेकं संभरेत् । तिष्ठते । यासपूर्वः । तिष्ठतिश

वृविशिष्टे एकयेत्यस्मिं महते अंत्यवर्णः स पूर्वः पूर्वसहि लु पतेयथा। तिष्ठं
 त्येकैकया स्तुतया। तिष्ठंता तिक्किं। करोत्येकयैकयोः स न पूर्वता सहवर्तत
 इति स पूर्वः। नकारः शकारं च परः। चकार परो नकारः शकारं विकारमा पद्यते। य
 था। अहा। य स बर्जितमयना। नृत्तः श्वतस्य नक्षत्रियो व। वेतादिश्चाक ए
 रं श्वनकार इति किं। शं च मे। चकार पर इति किं। तां छंदोभिः। पकारः परो यस्मा
 दसौ च परः। नायं नैरयं नाध्रुवं न नद्वान् घटा वा न्वा रुणा नेवास्मिन्। आ य न्
 ऐरय न्। आध्रुविन्। अ न्द्वान्। घटा वा न्। वारुणा न्। ए वास्मिन्। एकमहलोक
 नकारः शकारं नापद्यते चकार परोपि। यथा। लोमा यच्च तस्यः। यामैरयं चंद्रम
 सि। आध्रुवं च रुणास्मिन्। अ न्द्वो च मेधेनुश्च मे॥ घटा वां च त्रित्यना। वारुणां च तु
 ष्कापात्तान्। ए वास्मिं च क्षर्धत्तः। एवेति किं। अस्मिन्श्चा मुष्मिन्श्च। तकारश्च का

वृक्षा कौचे परः। शच च परः तकारश्चकारमापद्यते। यथा। तच्छं योरावता महे। तच्चादुः।
 नचंदसां चंदस्त्वं। अत्र शच च पर इति सामान्योक्तानां निमित्तानां प्रकृतत्वं विज्ञेयं।
 मुख्यत्वात्। प्राकृते वैकृतयोः प्राकृतं विज्ञेयं मुख्यं। अन्यथा शकारश्चकारमापद्यते।
 कुतो वै यथ्ये स्य शपूर्वः शकारश्चकारमिति शकारस्य चत्वे कृते चकारश्चकारः।
 चच पर इत्येतावतैवा सिद्धे इति ब्रूमः। किंच। परस्त्वै प्रवृत्ते सति पश्चात्पूर्वस्तत्र
 सरतां न स्वरसं। तत्र पूर्वपूर्वं प्रथममिति नियमभंगप्रसंगात्। तपरो जकारं। सां
 निध्या तका इति लभ्यते। जपरस्तकारो जकारमाप्नोति। यथा। ज्ञायानां जरा।
 एवं पर इति किं। तत्सवितुः। तत्पापीयान्। तकार इति किं। एतस्मिन् चक्षुः। नकार एतेषु ज
 कारं। एतेष्विति बहुवचननिर्देशात्। प्रत्यासं न मे। वापेक्ष्यं। न च यस्तेषु परनिमित्ते
 पुसंप्रत्ययः। तस्मादेतेष्विति शच च पर इत्यर्थः। नकारश्चकारमापद्यते। यथातेने

वैनां कृमयति। शत्वापत्तौ यो निषेधनकारः सोऽत्र च परत्वेन विप्रयोजितः यत्ने। यथा लो-
 कमायं च तत्त्वः। तां छंदोतिरनु। अपरूपमाभं जायेत। एतद्विहितं। तां स्तुव्यानु-
 लपरो लकारः। दिवचनसामर्थ्यात्। ह्यौ तौ तकारनकारा लकारमावधेते। लपरो-
 यथा। यश्चेति परापतत्। त्रिंशोकाऽनुदजयत्। लकारः परो या-
 नासिकं। अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति नकारस्यानुनासिकत्वे सिद्धे पुन-
 पितृत्वे धनमनुपपन्नं। तस्मादत्र लक्षणा न्नकारो नमस्त्वनो लोकार इत्यर्थः। अ-
 अस्मावनुनासिकं भजते। पूर्वोक्तमेवोदाहरणं। मकारस्य श्चिपरस्य सत्त्वन-
 मनुनासिकं। स्पर्शपरो मकारस्तस्य सत्त्वनमनुनासिकं भजते। यथा। यं काम-
 येत। शंभमे। दाक्षिणतदं डं प्रयच्छति। तं ते दुश्चक्षोः। संपाद्यो तमे। तं प्रत्नथा। स-
 मानं स्त्वनं यस्यासौ तत्त्वनः। तत्स्पर्शपरो यस्मादसौ तत्स्पर्शपि-
 त्त्वनं तत्त्वनं। अतस्त-

परश्चसवर्णमनुनासिकं। चकारोमकारमन्वादिशति। अंतस्थापरोमकारस्तस्याअंत
स्थायाः सवर्णसदृशमनुनासिकं अनुनासिकधर्मविशिष्टं भजते। यथा। संयत्ता
आसन्। स्वर्गलोकं। संवत्सरीरा मरुतः। नचनुनासिकमित्यनेन सानुनासि
कं। कथमुपलंभा महे। उच्यते। निनरांपरिहारः। यतो धर्मवाचकः शब्दः धर्मिरामपि
कथयति। रक्कः पतेनोलमित्यादि। नरेकपरः। अंतस्थापरत्वाद्देफपरस्य तत्पूर्वस्यापि
मकारस्य तत्सवर्णमनुनासिकपत्तिः प्राप्तोनेन प्रतिषिध्यते। नखलुरेपपरोमकारः।
पूर्वेति भजते। यथा। संम्राजं च। सांम्राज्याय र्क्षुः। रेफः परोमकारः। सौरेपपरोमकारः।
यवकारपरश्चैकेषामाचार्याणां। चकारो निषेधान्वादेवाकः। प्रकृतोमकारः एकषा
माचार्याणां मते। यकारपरोवकारपरो वा सवर्णमनुनासिकं न भजते। यथा संय
ताः। संवत्सरः। उत्तम लभावात्पूर्वोनुनासिक इत्यात्रेयः। ॥ ३ ॥ मस्य नकारस्य मकार

५६

स्य बाल भावात् । लकारापत्ते पूर्व स्वरः अनुनासिको न भवति । तत्रा म ऋ नि म न्य
ते । यथा । ज्री लोकात् । स्वर्गलोकं । उत्तमयोर्लजावः उत्तमः । तस्मात्स्वत्र द्वयम
निष्टं । इ पूर्वः ककारः सषकार परः । सकार परः षकार परः । ककार गमो भवति ।
इ पूर्वः । यथा । प्रत्यं क्सो मो अति दुतः । प्रत्यं क्ष इ हो भवति । एवं पर इति किं । प्रत्यं
होतारं । एवं पूर्व इति किं । नत्स विवुः । तस्यो उ श्य न नत् । ट न कार पूर्व भवत कारः ।
षकारः सषकार पर म न्वादि शति । ट न कार पूर्व निका र पूर्वो वात कार आ गमो भ
वति । सषकार परः । वषट्स्वाहा । नमः । विद्वां सो मे न य न ते । अनूया जात्स दृश्य
इ नूया जा न नूया जात्स दृ । एवं पर इति किं । षड्वा ऋ तवः । ननु ऋ ऋ अ ऋ वृ । स्पर्श
पूर्वकारः श्चकारं । राकारश्चकार मापद्य ते स्पर्श पूर्वः । यथा । रा र ऋ ज्री । एवं पूर्व
व इति किं । आ श्च शि शानः । स्पर्श पूर्वो यस्मा दस्मा दसौ स्पर्श पूर्वः । नमकार पूर्वः । प्रका

५६

रपूर्वः शकारः ~~अ~~कारं नापद्यते। यथा। सङ्क्षिप्तं मे ब्रह्म। सङ्क्ष्रा वाह। स्पर्शलो नमका
 रस्य तत्पूर्व शकारे प्राप्तं छत्वं अनेन निविध्यते। नन्वेतदनुपपन्नं। रेफोष्म पर इति
 मकारस्य लोपविधानात्। न शकारस्य खत्वा पत्ति निमित्तमस्तीति। मैवं। खत्वा
 पादकमलोपसूत्रवो छत्वापदकस्यैव पूर्वत्रासूत्रव पूर्वपूर्वप्रथममिति न्याये
 न छत्वमेव कर्त्तव्यं स्यात्। तथा सति। मकारस्य शर्षपरस्तस्येति मकारे अकारमा
 पने संक्षिप्तं मे ब्रह्मेति स्यात्। तन्मा भूदित्येतत्सूत्रमुपपन्नं। पकारपूर्वश्च
 ल्मीकैः चकारः प्रतिषेधाकर्षकः। वाल्मीके मुने मते पुनरुक्तं पूर्वशकारश्च का
 रं नापद्यते। यथा। अनुष्टुप् पृष्ठादौ। व्यंजनपरः फोष्म सादे नृपूश्च अकारां च
 कारप्रतिषेधो न्वादि शक्तिः। फोष्म सादे मते व्यंजनपरः शकारस्य शर्षपूर्वपि

96

छत्वं नापद्यते। शकारात्पूर्वो नकारश्च। यकारं नापद्यते। अकारोऽपि पतितिरस्यैवेति ब्रूमः।
 पापीयां ह्येयसे। पूर्वस्फुक्ते नकार इति कथं लेभ्यते। अकारोऽपि पतितिरस्यैवेति ब्रूमः।
 प्रसक्तस्ये वहि प्रतिषेधः। व्यंजनमस्मात्प्रसृतिर्यंजनपरं। मैतस्त्र न द्वयमि
 हं। प्रथमपूर्वोहकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं लाक्षिकौडिन्यमेतमपौष्करनादा
 नां। लाक्षिप्रभृतीनां मते प्रथमपूर्वोहकारः तस्य प्रथमस्य सस्थानं चतुर्थमज
 ते। यथा। अर्वाध्येनं। सरद्वो अश्चस्य। तद्विराग्यमभवत्। एवं पूर्व इति किं।
 प्रत्यङ्गोतारं। हकार इति किं। वाक्त्वा व्यायतां। वषट्तेविष्णो। प्रथमः पूर्वोप
 स्मादसौ प्रथमपूर्वः। अविकृत एकेषां। एकेषां मते प्रथमपूर्वोहकारः अवि
 कृतोत्तवति। यथा। अर्वाध्येनं। चतुर्थोत्तरे शैत्यायनादीनां। शैत्यायनादीनां म

46

तेहकारप्रथमयोरंतरेमध्येप्रथमसंस्थानः श्रुतुर्थः। आगमोभवति। य
था। अर्वाद्येनां। आदिशब्देन कौहलीपुत्रभरद्वाजस्त्विरकौटिन्यपोष्कर
सादृश्याद्यन्ते। मांमांसं सकानां च मोमांसं सकानां वाचकारः पूर्वोक्तविधिं मन्वा
दिशति। मांमांसं सकानां पूर्वोक्तमेवोदाहरतां। मांमांसं सकानामिति पूजा
र्थं पृथक्। स्त्रचारं नः। नैतस्मिन्त्रयमिष्टं॥७॥ ॥ इति जिज्ञास्य रत्नेषा
नशास्त्रविवरणे पंचमोऽध्यायः॥ ॥७॥ राम॥ अथ कौटिल्यप्रकारवि
र्जनायौ। अथेत्ययमधिकारः। सकारविसर्जनायौषकारमापद्यतइत्येतदधि
कृतं वेदितव्यं। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः। स्वानासो दिवा वेद्यमुक्तं मुमुषोऽत्राम

५८

हि घविपघवमहपूर्वः। स्वाना सो दिवि। आ वो हि। अयमु। सो। प्रो। त्री। महि।
घवि। पदि। इत्येवं। अवमह पूर्वश्च सकार षकार मा प ध ते। यथा। उत स्वाना
सो दिवि संतु। स्वाना स इति किं। तृतीयस्या मि तो दिवि सो। न आ सा त्। आ वो
हि। षाम र। त्रवः। आप इति किं। न हि स्व स्वः। न स्ति। अयमु। प देव युः। कः।
धि दस्य सेनया। अंयंक मि ति किं। तदु सो म आ ह। ऊर्ध्व ऊर्ध्व एतये। मो ष्ट रा इ
द्रा प्रो ष्ट स्मे पुरो र थं। त्री षट् स्ता। महि षट् मं न मः। य उप घ वि ष। प दि धि ता। म मुं
च ता। शु चि व द स्तः। अ वा वि षा जन य न। गो षो मं दि तीयां। अवमह पूर्वो य स्मा द सा
व वमह पूर्वः। अस द मा सिं च। अ स द मा। अ सिं च न। इत्येक यो स कारः ष कार
मा प ध ते। य था। येन का मे न न्य षट् मा मे ति। अ भ्य धिं च न या मिः। च का रो वमह पूर्व

५८

स्वा-न्वादेशकः। अन्वादेशेनानेन किं। अजायां धर्मप्राप्तिं चन्द्र। अवग्रहपूर्वत्वेऽपि अ
 कारेण व्यवेत इत्ययमारंभः। ननु लोघवा दकारव्यवेतोऽपि त्येतावतैवा लं। कंठोक्त्या किं।
 उच्यते। ह्रस्वसोमयो न्न नित्यादौ मा भूदिति। उपसर्गनिष्पूर्वेऽनुदात्ते पदे। उसे वे ग
 पूर्वः निष्पूर्वे वा स वः अनुदात्ते पदे वर्तमानः सकारः षकारमापद्यते। यथा। अश्मे
 नृजमिति पश्चिंचति। इमं विव्यामि। साम्राज्ये नास्ति चिंचति। यजमाने प्रतिष्ठाप
 यंति। निषसादधत ब्रतः। एतान्युपसर्गपूर्वणि निष्पूर्वमिति यथा। निष्निहिदु
 रिता बाधपानः। एवं पूर्व इति किं। समुद्रे सदने सीदा। ब्रह्मः शर्मणि स्यां। सुव
 नुदात्त इति किं। विसीमतः सरुचः। अस्ति सवना पाहि। पदे। तिका लाधं।
 पदकाले अनदात्त इत्यर्थः। रासः सप्तेऽग्निर्निर्विदुर्मनुः। पादुभिर्वै स मति मकि
 रायुरायुराभिः सधिर्न कि स्तकारपरो नित्यं। रासः सप्ते। इहो। भूः विनिष्ठाग्नि रि

५०

त्यस्मिन्महतो। नि। विदुः। मा। पायुभिः। वे। समति। माकि। यु। रायुः। आतिः।
 सधिः। नकिः। इत्येतेषु विसर्जनाय साकारपरः। एका। मा। अविदुष्ट
 रासः। मेध्यश्च सप्त। अग्निदू। देवै। रासः। सप्त। इति किं। अविस्वा। कृयति। निष्ट
 पा। मि। गो। विदुष्टरं। सपेमा। अव्यकारादिति क्वनात्। अवि। एरास इत्यु
 रतां। मा। दुष्टमाशवतमा। पायुनिष्टरं। शिवेभिः। पायुइति किं। त्रिजि। सिष्टरं। सिष्टति।
 शोचैवेष्टरं। हियजा। समतिष्टे। अस्त। स्विति किं। प्रतिस्तेदेवानामिति राखो तरे
 माकिष्टे। व्यथिरादध। एत। इत्युष्टेये पूर्वतरा मपश्यन्। आयुष्ट। आयुर्दाः। आभि
 षे। अद्यगारिः। अस्वने सधिष्टव। नकिष्टं। अति। नित्यराब्दः। किमर्थः। ~~स्वराब्दः~~
 वन्ति। अवगह इति निषेधं वक्ष्यति। अविदुरित्यत्र विसर्जनाय स्यादवगहस्त्वत्वा
 त्वात्तन्माह इति। कंठोक्तिर्विदुरित्यस्यैव नत्वविदुरिति अस्येति दोषत्वात्।

नकारेकवति

५१

तस्मिन् रक्षितार्थे निरुपशब्दः प्रयुज्यते। अद्योषपरस्तस्य स स्था नमित्यस्य पुरस्तादप्यनाहोयं। अथना अथेस्य
 मायिकारः। नेत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इतउत्तरं यद्वक्ष्यामः। अवर्तयंजनशकुनिपत्नी। ऋतु। मत्स्य। मल्लिस्तुवृहस्पति
 पूर्वः। अवर्तयंजनपूर्वश्च। शकुनिपत्नी। ऋतु। मत्स्य। मल्लिस्तुवृहस्पति। इत्येवं पूर्वः सकारः। षत्वंना पद्यते।
 यथा। अंतर्दिक्षसत्। अनगहर्षत्। प्राप्तिः। आसिं वत्स। उपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः। ऋक्सा मे वै। शकुनि सादेना पत्नी संया
 जानां। ऋतुस्त्वास्तस्य। मत्स्य संयुतः। मल्लिस्तु सेना वृहस्पतिस्तस्य। अवगहर्षत्। देवां प्राप्तिः। ऋकार रेफवृत्तिः। ऋकारश्च रे
 फश्च। ऋकार रेको। तावस्मिंस्तदिति ऋकार रेफवृत्तिः। तस्मिन् च वर्तमानः सकारः। षत्वंना पद्यते। यथा। विसर्जते रांसे। सविस्त्र
 स्यः। उपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः। अवगहर्षत्। अवगहर्षत्। सकारः। षत्वंना पद्यते। विसर्जनायश्च अवगहर्षत्। लक्ष्यते।
 मंजाः कोशः। तत्र संवत्सायथा स्तूलो जनरहितः स्तूल देहः स्तूलः। उदाहरणानि। तस्यां देवा अधि संवत्सं का अलि स। मं
 तेनि। यज्ञाः। मभि संवित्तनै। सव स्था नं। सव स्था नं। इत्येतयोः सकारः। षकारं। पद्यते। सवेति पद्यते। सदे
 शो बहुपादानार्थः। अग्नि सवश्चित्यः। अनुसवनं पुरोडाशः। सवते सवने निगृह्णाति। वसत्य
 वसावित्रः। न खगो स्थानं। नधिपूर्वः। सव स्था नमित्येतयोः सकारे धिपूर्वः। षत्वंना पद्यते। न प्रस रति। य

६०

या। अधि बवण मसि। अधि बवणो जि का। अधि कनमारं नतां। अधि इह वणः पूर्वो यस्माधि पूर्वः।
तस्मिन्। संताने भ्यः संतापिः संमिताः स्तनात्सीतः स्पशः सकसनि सनिः सनीः सनेयः सखासस्य
यै। संतानेभ्यः। सतापिः। संमितां। स्तनाम्। सीतं। स्पशः। सकासनिः। सनिः। सनीः। सनेयः। सखा। सस्य
यै। एषुसवः। वलं नापद्यते। पदिसंतानेभ्यः स्वाहा। त्रिसप्तानिः। वरुणामस्य। वेदिसंमितांमिनो
दिस्तनांकति। अनुसीधनंतवपति। ननुपानः। प्रतिस्पशः। समितिपदैकदेशो बहवादानाथः।
यथा। पश्चात्तश्चि सक्थो भवति। पश्चि सक्थाः। स्योहै मंतिकाः। पश्चि सक्थमालसेता। पश्चि
सक्थाय स्वाहा। तस्मादेव हो सनि। असिस्तनयि। नुसाने रसि। वृष्टिसना स पदधाति। संनियेतावने
वसिद्धेः किमखिल पदपाठेना वा एवो भि वंताः। निषणाय स्वाहा। इत्याहो मा भूदिति। स सनेयो
य एवं। असि सखा सजो जाः। स सस्यायै सपि षलाभ्यः। नस्वरस्य र्धा स्तरी म सह ससारथिः स्फुरं
ती स्तु व्योति रासुः श्रुतुः पूर्वतो। स्वर। स्य र्धाः। स्तरी मा सह ससारथिः। स्फुरं ती। स्तु प्र। इत्येतेषु

२०

सकारः। ज्योतिः। आयुः। वतुः। एवं सर्वश्च सो इत्यत्र सकारः। ऋकारं रेफवति। अवर्ती व्यंजनेति चोक्तं नि
षेधं नापद्यते। किंतु बलं प्रतिपद्यत इति प्रसवार्थो यं नकारः। यथा। अंबनिस्वर। विव्यर्धांश्चंदः।
सुहृदीमाज्जवाणा। गृहस्य चेति वचनात्। अकारं गृहीतं साहस्यगृहं मनेकार्थं। यथा। द्वि
षाहसं चिन्वा तात्रिषाहसो वै। कामयने सुषारथिः। विष्कुरं तीअमिजाना सपुष्टं दः। ज्योति
शे मं प्रथमं। आयुशे मं तृतीयं। वतुशे मं अजवत्। सरीमादीनामेवामवगृहं चर्वत्वा प्राप्तिः।
ज्योतिरादि पूर्वत्वेन किं। यदक्षरायास्तो मीयाः। सो इति किं। वतुस्तनां करोति। ज्योतिस्त्वाअ
स्या। तर्हि। स्मि लोका विद्वांस्तान् स्त्रीन्युष्मान् ध्वानं वकान् नृत्तनश्च कृत्स्नमित्युक्ता
कपालाश्च स्मिन्नाधुना तेनेभिर्देवास्सवने पशून् सकारपरः सकारं प्राकृतो जित्ये प्राकृ
तो नित्ये। तर्हि। स्मिन्। लोकान् विद्वान्। तान्। ज्ञान्। युष्मान्। ध्वान्। अं वकान्। ऋत्तान्।
अश्मन्। कृत्स्नान्। पितृन्। अनान्। कपालान्। आधुना तेनेभिर्देवान्। सवने प

शत्रु। एषु गृहलोषु प्राकृतो नकारः नित्ये परसमये वर्तमानः। तत्र परः सकारमापद्यते।
 पथाशततर्हि सुदृढंति। तस्मिन् स्त्वा दधामि। इमानेव लोकाः स्त्वा विद्वाः स्त्वेधा
 तवायेन। तादृस्ते दधामि जं वयोः। त्राः स्त्वा ननु। पुष्पाः सेतुः। ऊर्ध्वः स्त्वा नुपदिमतः। यं
 वकाः स्त्वा य सर्वे न। कुरु स्त्वा न्वते। अश्मः स्त्वे क्षत्र। पुनः कुरु स्त्वा पितरं। पितृ स्त्वे
 तुरि नि प्रजाः। प्राणाः स्त्वा स्यां न र्येति। अपि विकृतमिति वचनादेतत् स वति। द्वादशक
 पा लाः स्त्वा य सवने। त्रिभिस्तिष्ठ स्तिष्ठति। आद्यु हा त इति किं। न प्रत्यतिष्ठ तावत् सको
 सि। अप्यकारा इति प्राप्तिः। नेमिर्देवाः स्त्वे पदि चरसि। नेमि रिति किं। जातवेदो वपया
 गच्छ देवा लो। माध्यंदिने सवने पशुः स्त्वा वीय सवने। सवन इति किं। प्रजां पशुं तेना वध
 त। तकार पर इति किं। तस्मिन् यजापतिर्नायुः। लोकां द्विणा वतः कुरुते। प्राकृत इति किं।
 तं तेन शमयति। वैकृतो यं नकारः। मकार स्पर्श पर इति प्राप्तत्वात्। नित्य इति किं।

विद्वांसो मे न यजते। अनिलो यं न कारः। यतः पदसमये नास्ति विकृतो यं न कारः। मकारस्य शर्बद्वि
 ति प्रामत्वात्। तं कारः यरो यस्मादसौ न कारः परः॥ ७॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातशाख्यविवरते
 षष्ठोऽध्यायः॥ ॥ ७॥ अथ नकारोत्तकारः॥ अथेत्ययमधिकारः। नकारोत्तकारमापद्य
 त इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः। पुष्कृद्विस्वः समिंशः स्वर्युक्ताः वदत्रिमा ७४
 मनिर्व्यूः। पुष्कृद्विस्वः समिंशः। अस्वरि। उरुवाः। वदत्रि। गामा निः। एवं पूर्वो नकारोत्त
 कारमापद्यतो यथा। ऊर्ध्वं ऊष्णं ऊतये। इन्द्रो धत्ता गृहेषु न इत्यत्र तात्वं न न वनि। कथा। पदम्
 हतो धिनिव। नात्ता मोषता इन्द्र। सुसूदस्यै तपो यदा क्त्वं नास्ति। तदा। त्वनिवेधार्थं तैकु
 तं गृह्णां। यथा। ऊष्णः स्वनः ऊतये। स्वन इन्द्र। ब्रह्मणा कृद्विस्ववर्तः। ऊर्ध्वं धीतिविं। स्म
 वनीर्कस्वाहा। समिंशो मनसाने धिगो निः। समिनिर्का। वर्तयेन्द्रं बुद्धी बुद्धा अस्वरितो ग
 र्पित्या नि संतु। उरुताः स्तुधि। तस्माद्वातामिवो हि तं। यदा वसे स्वाहा। वितावस्तो मः। गाम ता

यत्पीयं कार्यं प्रायत्पीयस्य पुरोनुवाक्याः। प्रायत्तां प्रतिष्ठां। तस्मात्प्रायत्पीये हन्। प्रयवेणपं
न। यदिवा तावत्प्रवत्तां। आह वनीयात्प्रवत्तां स्यात्। अन्वादेशः किमर्थः। वक्रिरसिहव्यवाहनः।
उदयनं वेदा। प्राश्नवत्। नकारा कृष्टेर्वनिति महतो नकारः। प्राश्नवत्। नकारा कृष्टेर्वनिति महतो नकारः। प्राश्नवत्।
वलोमिः सजो बसः। इन्द्रो यजुः पूर्व एनं केन। इन्द्रः। अयजुः पूर्व एनं केन। इत्येवं पूर्व एनं के
न इत्येतयोर्नकारा लंभजते। यथा इन्द्र एतां प्रथमः। अयजुश्चेता क्रियते। एवं पूर्व इ
ति किं। रुद्र एनं भूत्वा। ब्रह्मवादिनः केन। एनं केन इति किं। इन्द्रो नेष दत्ति दुहितानि। न
आ पूर्वो मना। न। आ। इत्येवं पूर्वो मना इत्यत्र न तारोता लंभजते। यथा न मता अजस्रं। आ
मणाः शतपत्नीः। एवं पूर्व इति किं। समना उपागहि। अंगानां मोने गानि। गानां ग्यानि। गानां
अंगानां। ओने। गानां। गानां। ग्यानि। यामेन। एषु नकारः सहितायां लंभजते। यथा। य
अंगतां समवधति। आ बुधिदुरोले। अतिदुर्गतिविश्वो। पुरो गातां वक्ष्ये। स्मव

६३

र्ग्यालयासन्। अंतर्गमिणो नरधत्तारवः पूर्वो हव न्य के ह न। ह न्य नि। अक्रो ह न्। एषु म
 हलोषु नकारो रेफः। व इत्येवं पूर्वो बाणत्वं भजते। अग्नि हो ह न्। एषु म शर ध प दा
 हो ह न्। निति प दे क देशो ब ह्वा दा ना थः। यथा रक्षो ह ताः। वैष्णवी रे हो ह तो। व न्। हो ह तु
 रं ह रं। एवं पूर्व इति किं। सा क्र ए वा स्यो। व ल ग ह नः। रु पूर्वो म ग्या न्य मा। म यानि। अग्नि
 इत्यत्र न कारो रु पूर्वो णत्वं भजते। यथा हा रु मा मि पा चा णा। एवं स्वप्नियुर्वीका।
 एवं पूर्व इति किं। यानि म न्म यानि। अ न ये नी क व ते। रेफ न ह तो न किं। स्वनी क सं
 द्क। वाघा व पूर्व स्त षं। वाघा इत्येवं पूर्वः। व कार पूर्वश्च त कार ट कार मा प घ ते। यथा
 दोर्वाघा ट इति हा रु आघा तः। आयुष्ट आयु र्हाः। वाघा इति किं। प्रघा त आदित्यानां॥
 थश्च ठं। व कारः व पूर्वत्वं मा प क र्त्तव्यः। थ कारः व पूर्वश्च कारं भजते। गोष्ठं मा। एवं पूर्व इति
 किं। ग ष गोष्ठानां न त कार प वः। वाघा णा दि वि धि र न धि कृत वा दु त्यं न प्र ध्वं सी। त स्मा न्

६४

तत्र नायं निषेधः किंतु प्रकृतो एतद्विधिरनेन विषयक्रियते। तकारपरो नकारो तात्पर्यं पद्य
 ते। यथा। पर्यंत रिक्षात्। पारी परिपरी प्रपूर्वः। अवर्तव्यवेतोपि इत्येताभ्यां प्राप्तिः। नत्यति नूनं न
 न्यः। न्यो न्यासि रन्यांत न्यांत न्यांत चकारो निषेधार्थकः। नत्यति नूनं नत्यंति। अन्यः। अन्या
 सितः। अन्यानि। अंतः। एषु गृह्येण नकारः पदांतश्च एतत्तन्मजते। वाससा पयानित्यति॥
 अवर्तव्यवेतोपीति प्राप्तिः। प्रनूनं पूर्णबन्धुरः। परि नत्यंति पदः। आन्यः। राक्षसति। प्रा-या
 न्निर्यद्यति। प्रा-न्यानि पात्राणि। पारी परिपरीत्येतां प्राप्तिः। अनित्येतावन्तैव सिद्धे अ
 न्यो न्यासि रन्यानीति किं। प्रातिपदपाठेन। अनुप्रासद्वयात्प्रथमाभिप्रायं नैष निषेधः प्र
 सरति। वृत्तं रविदान्। रषः पूर्व इति प्राप्तिः॥ ॥ ७॥ ॥ इति त्रिंशोऽध्यायः ॥ त
 शाख्यविवरतो सप्तमोऽध्यायः॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ अथ प्रथमः। अथेत्ययमधिकारा
 र्थः। प्रथम इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः। विसेर्जनो यपर्यंतो यमधि
 कारः। उत्तमपर उत्तमः सर्वगीयं। उत्तमपरः प्रथमः सर्वगीयं। उत्तममा पद्यते। यथा।

६४

वाङ्म आसन्नावण वस्ये स्वाहा। तन्महे इत्या। एवंपर इति किं। के। छंदः। मेकारः यरो यस्या
 दसौ मकार परः। वाङ्म आवायतां। प्रथम इति किं। इमां नो वाचो उत्तमः परो यस्यादसा
 पुत्तम परः। तृतीय इत्वरघोष वत्परः। स्वर परोघोष वत्परः प्रथमः सवत्परः
 तृतीयमापते। यथा। रूपगयादृधगुत। यदैहोतेत्यादि। साराश्रयोषवत्परः
 स्वरघोषवत्परः। एते परे यस्यादसौ सतथोक्तः। ककुब्रमकार परः। ककुदित्यस्मि
 न्नहो अं लो बने मकार परः। चकाराकृष्टं सवगिर्यंत तृतीयमाप घते। यथा क
 कुद्रो न्यत्तिः। ककुदिति किं। यउन्माघेत्। एवंपर इति किं। ककु छंदः। मकारः परो
 यस्यादसौ मकार परः। उत्तम पर उत्तम इत्वरघोष वत्परः। अथ वि
 ससर्जनीयः। अथ शब्दो वि सर्जनीयं लक्ष्यत्वेनाधिक करोति। रत उत्तरं यदुच्य
 ते। अथ स्वर परो यकारमित्यधिभूतो यमधिकारः। रेफमेतेषु। एतेषु स्वरेषु

६४

घोषवत्सु च परतो विसर्जनीयो रेफमापद्यते । यथा तदग्निराह । आशाम् ऊर्जा
 एते ध्विति बहुवचनां तस्य सर्वनाम्नो निर्देशात् । स्वरघोषवतां परनिमित्ता
 नामुपादानं । तेषामेव प्रकृतत्वात् । एते ध्वितिकिं । अग्निश्च मइं दश्च मे । न
 रेफपरः । रेफपरो विसर्जनीयो रेफं नापद्यते । यथा सूवोरो हाव । रेवतीरमध्वं ।
 घोषवत्त्वादेकस्य पूर्वविधिप्राप्तिः । रेफः परो यस्मादसौ रेफपरः । कारभावा
 हरिबिभर्त्तु जागरकरनंतर्विवः सुवः पुनरहरहः प्रातर्वतः शमितः सवि
 तः सनुतस्तनुतः स्तोत होतः पितृमातृ तर्षण रेष्टर्षण स्त्वष्ट्रः । काः । अजाः । धीः ।
 हा । अविभः । अजीगः । अकः । अनंतः । विवः । सुवः । पुनः । अहरहः । प्रातः । व
 स्तः । शमितः । सवितः । सनुतः । तनुतः । स्तोतः । होतः । पितृः । मातृः । यष्टः । एष्टः । ने

६५

६॥ स्व॥ एतेषु वि सर्जनीयो रेफमा पद्यते। स्वरघोषवत्परः। यथा। आकाशे स्तनौ। योगावसा
 रुखा। वाज्जनि वीरिणः। ममे प्रहारस्ति। अविभक्तः स्तंभ मल्लिभरविभक्तः। ओषधी रजोग
 रजोग रोषधी रोषधी रजोगः। अजोगदित्यजोगः। देवनाकरजक्षीरेता। करावरनुदाने
 पददतिवक्ष्यते। तेनैव तदपि सिध्यति। अव्यकारादिति वचनादिति चेत्। मैवं। अनाद्यु
 दात्तेकः शब्देतद्भवति। इदं त्वं न्यस्वरार्थमिति। यथा अर्वाकरकरवर्वाकः। आद्यु
 दात्तस्त्वयं। यत्परुवोरनं तरित्यौ। अनंतरनाद्युदात्तइति वक्ष्यति। स्मादन्कारादिति
 चेति वचनात्सिध्यतीति चेत्। मैवं। अनाद्युदात्तेतद्भवति। आद्युदात्तमिदं गृह्यते। चवि
 वर्विवश्चयविवः। सुवरसि सुवर्मेयि छा पुनरासद्य सदना अहरहृविधीनिनौ। अ
 हरहरिति अनाज्यं तोमिषिध्येत। एवं रूपस्य नायं नियमः। प्रातरूपसदः। दोषाव
 स्तर्धियावयं। हवाशमितरिति। देवसवितरेतत्ते। आरात्रि देवः सनुतर्धुयोनु। सनुत

६५

रितिशाखांतरे। एतदंस्तोतरेतेन। होतयविष्टकृतो। मरुतां पितः पितर्मरुतां मरुतां
 पितः। पृथिविमातर्ममहिः। अग्नेयष्टरिदं नमः। अशीयेष्टरेष्टरशीयाशी
 येष्टः। नेष्टः पत्नी वत्नी नेष्टः पत्नी। शिवस्त्वष्टरिहागहि। स्वरघोषवत्य
 रशतिकिं। अविमः स्तंभरुता नि। पुनस्तेमैषां। अवर्तपूर्वस्तु लुप्यत इति
 विष्टोपः प्राप्तिः। अथस्वरपरो यकारमिति क्वचित् यत्वं प्राप्तिः। ओकारमः स्व
 र्वाकारमिति क्वचिदोत्प्राप्तिः। ता एता प्राप्तिः। पत्रिवेदुं कारगाराधारं सः।
 करावरनुदात्ते पदे। कः। अवाः। इत्येतयोर्विसर्जनीयः पदकले अनुदात्ते
 वर्तमानः स्वरघोषवत्यशोरेफमापद्यते। यथा। मिथुयः। किं गधे यः। ल
 रुवो वेन आवः। आवरित्यावः। अनुदात्त इति किं। होस्ये। आवोवाजेषु

६६

यं जुनाः। एवं पर इति किं। अधिपामकः समष्ट्ये ॥ अंतरनाद्युदात्ते। अंतोदस्यस्मिन् यदे अ
नाद्युदात्ते विसर्जनीयः स्वरघोषवत्यरोरेकमापद्यते। यथा अंतरने रुवा लां अ
निमंतर्भरिष्यं ती। अंतर्गमय वन्। अनाद्युदात्त इति किं। एवो तो तं मनुष्यः। ए
वं पर इति किं। अंतस्ते दधामि। अंतोदात्त इति वक्तव्यं बहुस्वत्वं बहुतादानार्थं। अन्
था। अंतोदात्तस्येव स्यात्। इह तु न स्यात्। अंतर्वेदि मिथुनौ। अंतयामे मघ वन्। आ
द्युदात्तं यस्य वन्। आद्युदात्तं। न आद्युदात्तं अनाद्युदात्तं। तस्मिन्। आवृत्य रः। आवृदि
त्येवं परो विसर्जनीयौ रेकमाप्नोति। यथा जि च रा वृत्वा हा। उ म रा वृत्वा हा। ती
म रा वृत्वा हा। इति परोपि। अपि शब्दः आवृत्यरो विसर्जनीयमन्वादिशति। असौ
विसर्जनीय इति परोपि रेकमापद्यते। इति श्रुत श्रुतरिति श्रुतः। अन्वादेशः
किमर्थः। हवन श्रुतो हवं। इति परो यस्मादसाविति परः। अहं रहः स्वरनाज्यां

६७

ताः। अहः। अहः। सुवः। इत्येषु पदेषु विसर्जनाया अनिज्याताः स्वरघोषवत्परः रे
 फमाप्नुवन्ति। यथा। अहर्जातवेदाः। अहर्देवाना मासाह। सुवर्देवा अगन्मा। अनिज्याता इति किं।
 अत्रिपूर्व अहमवन्ति। देवसुव इति देवाः सुवः। एवंपर इति किं। प्रायणीयमहस्तस्मात्। सुवश्च
 मूर्धा च। हारजादिनिस्सूत्रे हारित्यनेन गृहो न अहः शब्दस्य अव्यकारादिति वचनात्। रे
 फसिद्धौ सत्यां अत्र पुनर्वचनं मीज्यां तस्य अहः शब्दस्य प्र। निषेधार्थं। नन्वत्रैव हारिति
 वाक्यं। अव्यकारादिति वचनेन कार्यसिद्धेः। न तु तजोरवापत्तेरिति चेत्। मैवं। अनिज्यां
 ता इत्युक्ते र। ज्यां तमिति संभावनीया। तच्च हारित्येव रूपे गृहो नास्तीत्येवं विशेषणमनर्थ
 कं स्यात्। तथा सत्येवं रूपे गृहो मा भूदिति किं। त्वकारादित्वेन वताति जघन्यः पक्षः। न तु
 सरत्त इति सूत्रे अहर्। नि गृहण सूत्रा प्रयुज्यते। न निज्यापरः॥ सांनिध्येन तत्त्वः पूर्वसू
 त्रोक्तविसर्जनायो निज्यां परो नकारो नरे फमाप्नोति। अर्थादहर्। इत्येव विसर्जनीयः परि

६७

गृह्यते। इतरत्र स्थितस्य एवं परत्वा जावी त्रायथा। उत्तरे रहो मध्यस्थेति। तामहोभ्या
मिति निनयति। अहं ह्यसर्वेषां। चकारो विवेधना कर्मेति। अहं ह्यस्मिन्न
हलो विसर्जना यो नरे कमाप्नोति। अहं ह्यस्मिन्निति प्राप्तिः। अहं ह्यस्मिन्निति केचिदत्र
समिच्छन्ति। केचिन्नेच्छन्ति। सर्वेषां तेषां मेव विवेधो भवति। अहं ह्यस्मिन्निति च द्विर
पि प्राप्तिरेव प्रतिपाद्यते। विधेर्मध्यस्थनासिक्यो न विरोधा भवेन्नः॥ न स्मात्
कुर्वन्ति कायारिणा। वर्णानां धर्म एव स्थितिः। यथा। अहं ह्यस्मिन्निति मेवाहं मुचं। अहं
मुचं प्रभरे मा। अनवर्त्तस्त्वरेकपरो लुप्यते। अवर्त्तस्त्वरेकपरो लुप्यते। अवर्त्तस्त्वरेकपरो वि
सर्जनी यो लुप्यते। रेवती रमध्वं। एवं पूर्व इति किं। यो रुद्रो अग्नो। एवं पर इति किं।
रेवती रमध्वमाहः। तु शब्दं रंभा देवर्त्तस्त्वरेकपरो लुप्यते।

६७

पूर्वश्च दार्ढ्यमापद्यते। रुक्मो अंतरं ता रुक्मो रुक्मो अंतरं तर्हि सुवो रोहावेत्यत्र लोपदावौ किं
 न स्यात्तां। द्विरुक्तत्वादिति ब्रूमः। तक्तथं। द्वार नारादिति सूत्रे सूवः पुनरह रह इति। अहा
 रहः सूवरित्यत्र च नन्वलो ब्रूते इत्यत्र कथमोत्वं। अन्यार्थेन ग्रह ता सामर्थ्येनैव ब्रूमः। कथ
 महारोत्रे धृतत्र ते इति। एवं रूप साम्यात्। अहो रात्राभ्यां। अहो रात्रयो रित्योदि शेषं।
 एवं नेदधिषवता सामर्थ्येनैव षत्वनिषिद्धेन धिपूर्व इति निषेधो न विरोधः। सत्यं।
 सवशब्दस्य अधिषवता इति ग्रह ता सामर्थ्येन षत्वसिध्यतु। स्थानशब्दस्य कथं ध्ये
 दग्ग्रह ता। इति सामर्थ्याभावात्। तस्मात्तदर्थं ता वत्सूत्रे सार्थकमिति तदर्थं च द्रष्टव्यं।
 तदर्थं चेति गुडजिह्विका न्यायः। तथा हि। ग्रह ता सामर्थ्यादिति ग्रामनिका मात्रं कंठ
 क्तिस्तु विशेषः। ततः सर्वशब्दार्थं सूत्रमिति भावः। अवता हि न्या अग्रवर्ती। असौ पूर्वो
 यस्मिन् लोकोक्तः। रेक परो यस्मादसौ रेक परः। हीर्घं च पूर्वः। न ग्राह्यं परविसर्जनीया

नि३

त्रि-भाष्य-।

६८

तुहात्स्वोपियस्वरो क्स्वः। सन्वदाद्यमापद्यते। यथा। रुक्मरोक्स्वः। हिन्दावि
ह्स्वरूपं। यदाविसर्जनायस्यलोपः सन्वदादीर्घत्वं स्यादित्येवमर्थश्च शब्दः॥ एह ३३॥ ए
ह किलस्मिन्महतेविसर्जनायोरेकपदः अवर्तिपूर्वोपिलुप्यते। यथा। एहारायः। नरा
लोपदाद्योराकषिकः। नन्वेतदुपपन्नं। कारजाराद्यंतः पानित्वादेहदित्यस्या रुक्मो
अंतरं ता रुक्म इति वदनवर्तिपूर्वस्त्वित्यत्र तु शब्देन लोपदीर्घसिद्धौ उच्यते॥
वक्ष्यमातामतजे हा श्रयत्न ज्ञापनाय गृहीतमेतदुपपन्नं तस्मिन् परिहारः॥ नैके
षां॥ एकेषांमते एह रिति विसर्जनायोरेकपदो न लुप्यते। अत एव पूर्वस्वरदीर्घा
न्नावाश्च। किं तु पवस्यश्चेत्येत्वं। यथा। एहारायः। वररुचि विरचितमेतत्। माहिषे
यभाषितं वैवो। एह रिति विसर्जनायोरेकपदो रेकं नापद्यत इति सिद्धरूपमुक्तयोः स
मानं॥ दातुतमोत्तरो यस्य रेकं॥ उत्तमोत्तरो यस्य शाखिनो मते एह रिति वि

६८
राम

सर्जनायस्तत्परोरेकश्च द्वावेतौ रेफमापद्यते। यथा। एष्टायः। अयमर्थो वाररुचोक्तः।
माहिषेयोक्तस्तु द्वावुत्तमोत्तरीय इति कस्यचिन्नाम तन्मते एष्टरितिविसर्जनायोर्योरेकप
रोरेकमापद्यते। यथा। एष्टायः। सांकृत्यस्योकारः॥ ॥ सांकृत्यस्य मते एष्टरित्यत्र विस
र्जनायोर्योरेकपरउकारमापद्यतेये। ततउपरओकारमित्योत्वं। एष्टायः। अस्यने
केषामित्यस्यचादेकाज्जेहाद्देहः। सिद्धोदाहरतां समात्रं। उर्यस्य स पूर्वः॥ ॥ उर्यस्य
मते रेकपरएष्टरितिविसर्जनायः पूर्ववर्ततेन सह उकारमापद्यत इति माहिषोक्तं॥ य
था। एष्टायः। वाररुचोक्तं तु एष्टरितिविसर्जनायोर्योरेकपरः पूर्वरासह रेफमापद्यत
इति। यथा। एष्टायः। पूर्वरासह वर्तमान इति स पूर्वः। अस्मिन्निर्णयजाते प्रथम
नेष्टश्चेति सूत्रमेवेष्टं। कस्यपकारपरः पकारपूर्वः समवगुहः। अत्रपरनिमित्त

६६

विशेषणा देनत्यर्पिता स्वरखोषवत्यशनुवृत्ति मंतव्या। अवमुहुरा वि सजनीयः। क
 कारखकारपकारपरः पकारमापद्यते। अकारपूर्वश्चेत्कारं॥ यथा॥ अथो ह विष्कृता
 नामेव॥ न सितं निषिवहति। बहिष्यवमानुपसद्यः। नमस्कारं रेवेनं॥ पथस्व
 थः पदिपतिं॥ अवग्रह इति किं॥ पुष्पावतीः प्रसूवतीः। नमः पितृभ्यः ककारश्चैरवका
 रश्च पकारश्च कखपपराः। ते परे यस्मा ह सो सतथोक्तः॥ अकारः पूर्वो यस्मा ह सो
 अकारपूर्वः॥ आ विनिर्दिष्टः शश्वतोपसो देवदिषो ह सोति दिवो विश्वतो अमनः
 समसः॥ आ विः निः॥ इटुः॥ शश्वतः॥ अपसः॥ देवदिषः॥ अं सः॥ अतिदिवः विश्व
 तः॥ अश्मनः॥ तमसः॥ एषु वि सजनीयः कखपकारपरो यथा विहितं भजते॥ य
 था॥ आविष्कृणुष्व॥ घृतं निषिवति॥ इटुस्य देसमिध्यसे। अश्वतरस्कहस्ते॥ अ

६७

प स स्या रे अ स्य । उ रो रा नो दे व रिष स्या हि । दे वे ति किं । स रिष पा तु न त्तं । अ ५ ह स स्या
 तु । अ ति दि व स्या हि स मा व वृ त्तं । अ ती ति किं । दि वं २ ४ सु व र्ग त्वा । वि श्व त स्य रि ह वा
 म हो । ए व म नः स्य रि । उ द यं त म स स्य रि । अ न व य हार्थो यि मा रं सः । कु धि पि न्व
 प थ्ये प रः ॥ कु धि पि न्वा प थ्ये । ए वं प रो वि स र्ज ना यो य था वि धिं न ज ते । य था उ
 रु ता स्कु धि ॥ अ प स्यि न्वा । सु प्र था न म स्य थ्ये । न स कृ व का र प रे ॥ स कृ व इ स्ये
 वं प रे स ति कृ ध्मा हो वि स र्ज ना यो य था वि हि तं ना प द्य ते । य था । आ म न स्कु धि
 स्वा हा ॥ न न कृ धि कृ त्वे द क्षा य । रे के ला कि । उ त नो म य स्कु धि क्ष य द्दी स य । उ रु
 क्ष यो य नः कृ धि ॥ न तं दृ त यो ने पि वा । प त्नी वे प ती प ते । प ति प ति प ति ॥
 प त्ना । वे प ती ॥ प ते । प त ये ॥ प तिः । प तिः । ए वं प रो वि स र्ज ना यो य था वि हि तं न ज
 ते ॥ य था ब्रा ह्म ण स्य त्ना वे दिं । वे ति किं । रे तो धाः प त्ना । उ रु त्त स्य ती र्द ॥

वा स्तोष्य ते प्रति। प्रच्यवत्तु वस्य ते वा न स्य तये पवत्वा वा न स्य तये च वा न स्य
 तिविष्कर्मणि तामृतये। पत्र इत्येवैतो नैव सिद्धे प्रतिपद पाठे न किं। दिवं गद्यसु
 वः पतेत्यादि निषेधाथः। दिवः सहस्रस्य रिपुत्तरः। दिवः सहस्रः। इत्यनयो विसर्ज
 नीयो परिपुत्तरो यथा विधिं भजते। दिवस्य रिप्रथमं। दिवस्युत्र यस्स यो यः सहस्र
 स्पुत्रो अद्भुतः। अत्र योरिति किं। पृथिव्याः पर्येत रिक्षात्। पुनरुः पुनरुः परितुः पुन
 सः पुत्राः उत विष्वा पुषं रयिं। एवं पर इति किं। दिवः पृथिव्याः परि। अनेकार्थः। पुदि
 ति पदे कदेशः। रायस्योपरः। राय इत्यत्र विसर्जनीयः। पो इत्येवंपरो यथा विहितं
 सजते। पृथा पृशो वैरायस्योषः। पोष इति पदे कदेशो ब्रह्मवादानार्थः। स
 महः रायस्योषेरा। रांतनुत्वाय रायस्योषाय। रायस्योषस्य ददितारः। राय इति
 किं। विभुषोष उत तस्मिन्ना। पो इत्योकारेण किं। रायः प्रेक्षे भावे गो॥ नमस्करो यः। नम

इत्यत्र विसर्जनीयः करोत्येवं परो यथा विहितं भजते। संवत्सरेण नमस्करोमि॥
 उभयाभ्यां नमस्करोति। नम इति किं। एकहायनादेनः करोति। करो इति किं। न
 मः क। (परिहृते च। वसुष्ककारपरः। वसुर्नित्यत्र विसर्जनीयः ककारो यथा विहित
 मापद्यते यथा। स इष्टानो वसुष्कविः। वसुर्नित्यं। विप्रः शुचिः कविः। एवं पर इति किं।
 मयि वसुः पुरो वसुः। विष्वा वसुः पर्यमुह्यो न। नाध्वरं विश्वतो तजो विविशुः परः
 पुनः॥ नाध्वरं विश्वतः। अंतः। जातः। विविशुः। पतुः। पुनः। एतेषां विसर्जनीयो यथा
 विहितं न भजते। यथा यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूः। आविनिरेति प्राप्तः। अध्वरवि
 रोषणा निवृत्तिः। महादेवमंतः पाञ्चन। या आविविशुः परः परः। क एव पतारपर
 इति प्राप्तिः। भूतस्य जातः पतिरेक आसा त्वा पत्नी वेपेता इति प्राप्तिः। या आविदि
 शुः परः परः। विविशुरिति किं। अध्वरमिति किं। इ इवो विश्वतः। विविदिति किं। प

७
 रूप्यरुतनुष्टुप्। पुनः पुनर्हि कखपकारपर इत्यनयोः प्राप्तिः। यत्र वति॥ सांनिध्याद
 नपर। च नत्रर्थोक्तिभाते। धश्च षश्च धवौ। तावस्मिन्सांनिध्यात्तस्मिन्पदेपरत्वं
 ते सति पूर्वो विसर्जनीयो यथा विहितं नापद्यते। यथा बहिः परिधि स्निह्यते। पुरुषः
 पुरुषो निधनं। उभयतः श्रारुर्भवति। कौखपकारपर इति प्राप्तिः। परन्तु न इति किं।
 अधस्यदं कृणुते। न तस्य ज्योतिषस्यति। तस्मिन्विति निर्दिष्टे पूर्वस्य। परिवाप्रपरः॥
 परिवा। प्र। एवं परो विसर्जनीयो यथा विहितं नापद्यते। दिवः परिवाजेषु। वेति किं।
 दिवः स्य रिप्रथमं। तस्मादितः प्रदामं देवाः। प्र इति कृत्स्नग्रहणं दार्घ्यस्या
 सुपलक्षणां। यथा। उदथापूरश्चेति दार्घ्यग्रहणं कृत्स्नस्योपलक्षणात्।
 तर्हि प्रापूर्वेति सूत्रं व्यर्थं। प्रशब्दस्यानुवृत्तस्येव दार्घ्यपलक्षणादिति चे
 त्।

उच्यते। अस्य क्ष गृहीतस्येवोपलक्षकत्वं। नानुकृष्टस्येति विज्ञेयं। तथा हि। वाहन उ
 ह्यमान इत्यत्र चकारेण प्रशब्दस्तत्रानुकृष्टः। अत्र तु परिवाप्रपर इति प्रत्यक्ष गृहीतत्वात्
 पलक्षणात्वं भवति। तथा सती ह मुदाहरणं। बहिः प्रातो वैमनुष्यः। न निर्निनिः॥ ७ ॥
 निरित्यत्र विसर्जनीयस्य प्रपरत्वेऽपि पलं निबोधो न भवति। पलमेव भवतीत्यर्थः। प्रां
 चौ नि णि ष्यां चौ प्रां चौ निः॥ आ न्न नां परा नि अशुक्र शोचिषा॥ ॥ ७ ॥ इति त्रि
 नां परत्वे प्रा तशाख्यविवरतो अष्टमोऽध्यायः॥ ॥ ७ ॥ ऊष्मपरो घोषपरो लु
 प्यने कांडमायनस्य॥ ऊष्मपरो विसर्जनीयः कांडमायनस्य मतं लुप्यते। न स्मिं
 न् ऊष्मपरो घोषपरो सति। यथा। चतुस्तनां करोति। वायव स्तोपायव स्तु॥ कां
 डमायनमतं विकल्पार्थं। अन्येषां मतेषु घोषपरो घृष्मपरो विसर्जनीयो लु
 प्यते यथा। अश्वः स्वाहा। यैशुक्रास्युः। वो ह ह मनाः। नये मां सुहा न कामा मे प्रजा

७२

स्युः। एवं च त्वि कल्पाश्रयतो सति लक्षणां तं गतं ये सुपदेषु तु यत्र तान् न यदा निजवक्ष्याम
इति वानं सरलं भवति। ऊष्मपरो यस्मादसा वृष्मपरा। नथो ये न धोषः। असौ परो य
स्मा। सतथोक्तः। तस्मिं न धोषपरे। अथोषपरस्य सत्त्वात् न च क्वात्। अथोषपरे विस
र्जनापस्तस्याधोषस्य सत्त्वात् न च क्वात्। न जने। यथा मनः क्षेमः। उभयैतैः दृष्टः। ध
नौ धैतैः क्षोभैतौ। पूर्वैष्टैः क्षोभैतै। यः कामयेत। अग्निश्च म। उल्लेखः राशः। अ
ग्निस्ते तेजः। यः पाप्मानो गृहीतः। न ह्यपरा। ह्यपरो विसर्जनायः। पूर्वविधिं भज
ते। यथा। मनः क्षेमः। उन्नयतः दृष्टः। घनाघनः क्षोभराः। पूर्वैष्टैः क्षोभैतै। धोः क्षा
मारे विहृत्। भूको रस्याधोषवत्प्राप्तिः। कपवर्गपरश्चाग्निवैश्वदेववात्स्यिकयोः। च
कारे निष्यधमाकृति। अग्निवेश्यवात्स्यिकयोः शारिखनो राचार्ययोर्मते कवर्गः।
परः पवर्गपरो वा पूर्वविधिना पद्यते। यः कामयेत। अग्निः पशुरासात्। नकारश्च वका

७२

श्रुतयोर्वर्गौ। तौ परौ यस्मात्ततथोक्तः। एवं पर इति किं। मधुश्च माधवश्च।
 मनस्तत्त्वाय। आशुः शिशानः। यः सोमं वमिति॥ ऊष्मपर एवैकेषामाचार्याणां॥
 एकेषामाचार्याणां मते ऊष्मपर एव विसर्जनीयः। सर्वविधिं न भजते। आशुः
 शिशानः। एवकारेण किं। मनस्तत्त्वाय। यः कामयेत। न ह्लाक्षि ह्लाक्षाय तापोः॥
 कपवर्गपरः ऊष्मपरश्च विसर्जनीयः। ह्लाक्षि ह्लाक्षायणयोः॥ शारिवनोः पक्षे नरव
 लुपर्वविधिं भजते। यः कामयेत। यः पश्मना। आशुः शिशानः। एवं पर इति किं। मनस्त
 त्त्वाय। कपवर्गादि सूत्रवयमनिष्टं। ओकारः सर्वकारपरः। असवे विसर्जनीयः ओ
 त्वं भजते॥ अकारपरः। अः सर्व इत्यकारेण सहैत्यर्थः। वेदे अने। समिद्धो अंजन्।
 सो ब्रवीत्। अः सर्व इति किं। समिद्धो अंजन्। न सिद्धे वा किं तु। वर्णस्य विका
 रलोपाविति विसर्जनीयान्मात्रस्याहोत्वं। तत ओकारोऽकारश्च इति ओकारे कृते ओका

७३

रआवमिस्यावादेशः। तथा सति स मिडा वं जं निति स्यात्। तन्मा भद्रस्यः सर्व इत्युक्तं। घोषात्सरश्च। चकार ओका
रमः सर्वान्वादिशति। अः सर्वो घोषवत्सरः। ओत्वं भजते मां भामि त्रैवतुराः। ननु वि
धौ समाने पृथक्करणमनर्थकमिति चेत्। उत्तरस्तत्रे तु शब्दव्याख्यानेन स्फुटीक
रिष्यत इति परिहारः। अवर्तपूर्वस्तु लुप्यते। अवर्तपूर्वो घोषवत्सरस्तु। वेत्त
र्जनी योलुप्यते। इत्थं पूर्वस्य विकार एव दार्ढ्यपूर्वस्य लुप्तपूर्वस्य च लोपः यथा
देवाणां तु विदः। विचित्यः सोमा उ न विचित्या इति। ओकारमः सर्वो कोरपरमिति का
रपरत्वं। प्रत्यक्षं तु शब्देन निवर्त्या तुमानि के घोषवत्सरत्वं परिगृह्यते। सांनिध्यात् अस्यानु

७३

वर्तनमेवाभाष्टं। अत्रेति पूर्वस्त्रयस्य पृथक्कुराणाम्। अथ स्वरपरोपकारं। अथ शब्दोधि
 कारार्थस्वरपरोपकारमाह सौस्वरपरः। इत उत्तरं यदुच्यते स्वरपर इत्येव तत्र निमि
 त्तत्वेनाधिकृतं वेदितव्यं। सां निध्याह्वर्णपूर्व इति लभ्यते। स्वरपरोपकारो वि सज्जनीयो
 वर्णपूर्वोपकारमापद्यते। यथा। आप उहं तु। अन्वारभ्याहृति। स्वरपर इति किं। अ
 पो वसतास्य। अवर्णपूर्व इति किं। आग्नेरेकाक्षरेण। एकारोयं॥ वि सृष्टे वि सज्जनीयः
 इह मिहानी मुच्यते। स्वरपरः पदांत एकारोयमिविकारमापद्यते। य इम एवास्मै।
 त एनं शेषज्येति। ओकारोयं॥ स्वरपरः पदांत ओकारोयं विकारमापद्यते। विष्णवेही
 दं। नाकारोयं॥ द्विक्चनसामर्थ्याद्दृष्टं तावेकारोकारावकारपरोपकारपूर्वविधिना प्राप्तः॥
 यथा। म। ओ। अस्यो। समिद्धो अंजं नि ति बुवन्। इत्यादीन् कारोयं लुपते लकार एकर ओ
 कारपूर्व इति स्त्रयं प्रसक्तं। तत्रापि पूर्वत्वात् प्रवर्तयत्वात् विधिनिषिद्धोपमारंभः।

२ कार उा य स्वर पर

वकार

आ सा य हर वा

७६ अकारः परो याभ्यां ता वकारे परो औकार आवा औकारः पदोः स्वर पर आवं विकार
मा पद्यते यथा। अहा व न द ता ह ने। उकारो ष्ट तः प्रकृत्या व तिष्ठ ने। अविकृतो भवतीत्यर्थः। उकारस्वरयो रं न देवकारश्चा
कारस्वरपरः प्रकृत्या व तिष्ठ ने। अविकृतो भवतीत्यर्थः। उकारस्वरयो रं न देवकारश्चा
गमो भवति। स उ वे क विंश व र्त्तन्तिः। अहं यु वे वा स्य मनुष्याः। अष्ट त इति किं। स्व प
त्या य दे वा। उकार इति किं। जक्षे हि। न तत्तस्मात्सां हितः। तत्तस्मादि हेतुभ्यां सां
हित उकारो ष्ट तः पूर्व विधिं नाप्नोति। प्रकृत्या व स्थानं वकारश्च न भवतीत्यर्थः। तदा ऊ
रु स्रज्यं। तस्माद्वा श्यं। इवर्णोकारौ यवकारा विनिर्दिशमेस्य विधिर्वक्ष्यते। तत्तस्मा
त्सां हित इति किं। तत्र उ। आऊः। तडु। उवाहुः। तस्मादु। उवाश्यं। ऊस्व पूर्वोऽकारो द्विव
र्णः। स्व परोऽकारः पदो न वच्चे। ऊस्व पूर्वो द्विवर्णो न जने। यथान्यदुःग्निः। स्वादध्यदुःपिः॥

७४१

क्रस्वपूर्व इति किं॥ पराडावर्तते। स्वरपर इति किं। संहः समात्रे। प्रसङ्ग इति हो नव
 ति। क्रस्वः पूर्वो यस्मादसौ क्रस्व पूर्वः॥ द्वयोर्वर्तयोः समाहारो द्विवर्ती। नकारश्च। च
 कारः पूर्वनिमित्तं द्वित्वं चान्वादिशति॥ क्रस्वपूर्वोऽकारो द्विवर्ती न जते। स्वरपरः।
 यथानिरवपं निंशय। अञ्जुवनुधवत्। एवं पर इति किं। निरवपं न्यायेन पुरस्ता
 द्दृष्ट्वा इति। ओमन्वती त्रेस्मिन्। एवं पूर्व इति किं। या मन्वो न्व तथ्यं तद्विस्मयाः। वि
 दाने तमग्निं विनुते॥ अनिवर्तिरो मन्वो रव्य या न्यापृष्ट्यहिरण्यवराणि येषां कारं ऊकार
 पूर्वो रेफ माकार पूर्वश्च यकारो मन्वो रव्यो द्विषु विषये ईकार पूर्व ऊकार पूर्वो वाचकार
 कृष्टे। नकारो निति परद्वित्वेति रित्तस्वरपरो रेफ मापद्यते। आकार पूर्वश्चैद्यकीरं।
 चरुलो नम चतुरोऽन्यानुवाकान्वर्जयित्वा दहेत्यावेति प्रश्नः। अग्निं कां उ स्याद्यं प्रश्नद्व
 यं उ तमा नुवाकवर्जमुख्यमाख्यायवे। उक्तायाऽग्नाः समिदिशां जी मृतस्य यदृक्

७५

दोमानोमित्रोयेवाजिनमग्नेमन्वेसमिद्वोअंजना॥सायत्रीकस्येत्युवाकेनवकंपृथ्वि
 निपव्यते॥हिरण्यवराइत्युवाकोहिरण्यवराभ्यः॥नहोवथा॥जहिशक्रंरपमृधो
 नुदस्व॥मरुत्वांइंद्रवृषभः॥उख्ये॥येवावनस्पतांरनु॥मधुमांअस्तुसूर्यः॥राज्या
 स्मा॥रुद्रंरुतुपते॥अमवांइनेनापृथ्वी॥शक्रंरनपव्ययंतः॥जघनोउपजिघ्र
 ते॥हिरण्यवराइये॥अग्नींररुषदः॥सर्वांअग्नीन्॥अग्निंरपरइतिकिं॥अभ्य
 वर्तेतदस्यन्॥दस्यन्निदिदस्यन्॥इडावानितिडावान्॥गहादिधितिकिं॥त्रिमां
 लोकांनिदि॥पवस्तेवावरुंधे॥तानिंदोतमामिणांतरधन्॥इतिपरोयस्मादसावितिपरः॥
 नइतिपरः॥अग्निंरपरः॥॥मर्त्यानुदयानमृतान्दुयानिसोमपूर्वः॥सोअस्मानविमानोमा
 न्मधुमाहविष्मान्मनमानावचिकित्वातिडावान्कृतीवाचारावान्हिपयसान्च

७५

शा न्विदत्रा नरा नू पोषा नमहा ॥ मर्या न्। उदयान्। अमृतान्। दुर्या न्। न सोम पूर्वः।
 सो अस्मान्। अविमान्। गोमान्। मधुमान्। हविष्मान्। रूतमान्। विक्लितान्। इजवान्।
 कक्षावान्। वागावान्। हिपयस्वान्। वशान्। विदत्रान्। अमित्रान्। नरान्। पोषान्। महान्।
 एतेषु महतोषु नकारो निति परो यकारमापद्यते। अनिति परत्वा कर्षकोऽयं चकारः। विषया
 ननादृत्य सर्वाथैयमितः परमारंजः। यथा। मर्या १ आविवेश। उदया १ अजस्रं। उदि
 तिकिं। वयोत्तिरेवाद्या नवरुंधे। उदस्ता ममृता १ अतु। म सं दुया १ अत्ये हि। न सोमदः
 पूर्वः। दुर्या नित्य नकारः। सोमद्वेयित्वं नापद्यते॥ प्रवरा सोमदुयो नैदित्याः। सो अस्मा १
 अधिपती नकरोतु। सो इतिकिं। इंदो अस्मानस्मिन्। अविमा १ अश्वी। गोमा १ अने। मधु
 मा १ इंद्रियावान्। अविगोमध्वे निति किं॥ परुमाने च न वति। हविष्मा १ आविवा सति॥

हृतमानादीं हृतमानि। यत्र नकार आर्षे स्वर परे लं भजते। देव हृत मा २ इत्युखायां। आर्ष इति किं॥
 दैव हृतमा भिति देव। हृतमान्। आर्षग्रहासा मथ्या इति परत्वेऽपि यत्वं भवति॥ आर्ष इति का काक्षिवदु
 सयत्र संबध्यते॥ गहोख्यादि महान्पर्यंतं। आर्षे स्वयं पठ इत्यर्थः। चिफिला ५ अनुमन्त्रां। इडावा
 २ एषः। कक्षीवा २ ओरिजः॥ विशात्योकारावा २ उता। इडा कक्षीवा तौ तिकिं। रसवानेव भवति॥
 अस्तश्महि पयस्वा २ अग्न आगमं॥ हीति किं। ऊर्जस्वान् पयस्वान्। आर्ष इति परत्वाद्देव
 हृतमा २ इत्युखामिति वद्यत्वात्ति हि गृहो न निषिध्यते। सुतो यासि वशा २ अनु। सुविदेत्ता
 अपीत। अमित्रा २ अपबाधमानः। अरा २ इवानेनेमिः। पोवा २ अपुष्यन्। अग्ने महा २ असि॥
 इंद्रो मे क रूद्र मिहायेव गन्ने डेनाना यजिष्ठ आचर्त्तु कुर्वता दुहृदिति रणे य रंसेव तान
 लं परत्र॥ इंद्रो मे। अकः। ऊर्द्रं। इहा। अयेनु। अगन्मा। ईडेनान्। आयजिष्ठः। आचर्त्तु। अकुं

अकुं

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यमात्र। पतंगान्। समाश्च। अर्चन्। यजायात्र। एतेषु गृह्योऽपि न करो संवर परोपि न स्वल्पे कं यकारं वा न जने॥ य
 था। पुरुत्राश्च। अर्चन्। अदितिः श्रपयानिति। उरव्यत्वादनये प्राप्तिः॥ ननु अर्चयानिति अस्या इति पर
 खादेव निषेधे सति। गृह्यत्वादनये कस्यिति चेत्। आर्चयति परत्वात्पुनः प्राप्तिः॥ ननु अर्चयति ननु॥ सुयमात्र
 तयो। पृथक्त्वात्प्राप्तिः॥ पतंगान् संदिनः॥ याज्यात्वात्प्राप्तिः। समानानुशान्ते। अर्चयति इत्यावाताः यजाया
 नुपस्तेमात्रः। एषामिति सैव प्राप्तिः॥ उदथापरश्चोदथापरश्च॥ ॥ ७॥ उद। अथा। इत्येवं परो न कारो य
 था विहिते रे कं यकारं वा नापद्यते। यथा। अमित्रानुनयामि। हत्मात्रेणाकिं त्रीं न रुतयन्। विद्वान
 थानवः॥ दार्घ्येति रक्तस्योपलक्षणा मपि यथा। विद्वानथानवः॥ यथा संहितास्तु मेव नियमितं स्वकार्यं
 करोति निषेधरूपं॥ यथा। अमित्रानुदमित्रानमित्रानुत्त॥ विधिरव्येवं यथा संहितास्तु नियमिते
 रेव सर्वत्र तत्तीत्यतो वाच्यः॥ सो अस्मां अस्मां तसो अस्मान्॥ अस्मां अवहाय विहायास्मां
 अस्मां अवहाय॥ एवमादि वेदितव्यं॥ ॥ ७॥ ॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातश्चर्यविवरणे
 नवमोऽध्यायः॥ ॥ राम॥ ॥ ७॥ ॥ अथैकमुने॥ अथैव यमधिकारः। उने अक्षरे एकं रूपं स
 यो तो जो यमापद्यते इत्येव दधिकृतं वेदितव्यं॥ इत उतरं यदक्षयामः। दार्घ्यं समा नाक्षरे सवर्त्तपरे॥ ७७

समानाक्षरे आसनः सवर्णपरे सति पूर्वापरा नूने एते उच्चे दाक्षिणा मोति ॥ यथा गृही स्वां त रितं ॥
रास्नासो जातोये। सपस्वा हेवः। सवर्णपरो यस्मात् सवर्णपरं ॥ अथावर्णपूर्वः। अथेय यमधिका
रः ॥ अवर्णपूर्वसतीत्येन ह्यधिकृतं वेदि नव्यं। इत उच्चरं य दक्ष्यामः। इह मधिका रंतर मुपसर्ग
पूर्व आरमिति पयंतं ॥ अवर्ण आसौ पूर्वश्च अवर्ण पूर्वः तस्मिन्। इवर्णपर एकारं ॥ अव
र्णपूर्वे इवर्णपरे वसति ते उच्चे अक्षरे एकारमाप्नुतः ॥ नेष्टिर्भवति। इवर्ण आसौ परश्च इवर्ण
परस्तस्मिन्। उवर्णपर ओकारं। अवर्णपूर्वे उवर्णपरे वसति ते उच्चे अक्षरे ओकारमाप्नुतः। ईषे
सो जेत्वा। एकारैकारपर एकारं ॥ अवर्णपूर्वे एकार एकारपर सति ते उच्चे अक्षरे पूर्वापरा नूने
एकारमाप्नुतः ॥ संजस्यता एव स्वैकताय। सोमै डाव भुक्त लामाः ॥ एकारश्च एकारश्च एकार एकार
एकारौ। तयोः समाहारः। एकारैकारं ॥ समाहारे द्वंद्वः। तच्च नत्यरं व। एकारैकारपरं। कर्मधारयः।
तस्मिन्नेकारैकारे पदे। एवमुपरित नेपि स्तरे समासः। ओकारैकारपर ओकारं ॥ अवर्णपूर्वे ओ
कारैकारपर वसति ते उच्चे अक्षरे ओकारमाप्नुतः। वसो दे नं वति। वसो दे नं वति। अरमकारप
रे ॥ अवर्णपूर्वे ऋकारपर वसति ते उच्चे अक्षरे ऋकारमाप्नुतः। आग्नेय वग्नीध्रे ॥

होषधीभ्यः। सोषधीरनु रुध्यसे। प्रोक्षाः केनापइति। अरु रोहस्योपवेशिः। आग्नेय्यचीनी
 धं। सैवास्यधिः। ऐंधिष्टितइसाह। एवैधिरस्वदयत्। आतिमार्थेति। अवार्थस्यैवमवारं। एवामादि।
 अनुनासिकेअनुनासिकं। अप्रमेहाः समानाक्षराणि अनुनासिकानीति येषां मतं तानुदिश्यायं
 विधिः॥ तस्मादुदात्तवत्यनुनासिकेद्वितः परतउन्नयतो वास्ति ते सनिष्ठनेअप्यक्षरेअनुनासि
 कधर्ममेकमाप्नुतः॥ उक्ता न्येवोदाहरणानि। एतदनिष्टं स्वरितानुदात्तसंनिपाते स्वरितं स्वरि
 तानुदात्तयोः। संनिपाते एकादेशे सत्यत्रावधितौ स्वरितमापद्यते। यथा कन्येवतुं ना। सुंवी ष्व्यो
 पाकृताय। याज्येषावेसत्तपदाशकरो। अथक्कास्याहवनापइति। इहस्वरितस्याविशेषणमह
 णेनित्यस्वरितएवगृह्यते॥ तस्यस्वरं व्यञ्जनानामक्षराणां च पदावयवानामुत्पत्तिकालेवसं
 तवात्॥ अन्येषां तु पदोत्पत्तिकालाद्धर्मक्षराणां पदानां वा संज्ञाया मुदात्तात्तरा उदात्तइ
 ति विधानात्। अस्मिन्नुदात्ते पूर्वउदात्तस्वरितमित्यादि चानस्मान्नित्यस्येव मुख्यत्वं। सामा
 न्योक्तौ। तस्यां मुख्ये संप्रत्ययइति तस्येव स्वीकारो युक्तः। अथाववादिष्यादींवेकादेशस्योदात्ता
 नंतरं भावित्वा उदात्तात्तरोनुदात्तस्वरितमिति अनेनैव स्वरितं नान्यथा न धामापासिपरो

बुद्धिया ज्या दूषामिने तावेी। धामाया एधं त्यस्वर आर्षे पेषाठ असि पर बुद्धिया। ज्या आ दूषा।
 अमिनं। एते धं त्यस्वर आर्षे स्वर परः पूर्व विधिना प्राप्नोति। स्वधा अस्यु वर। सहस्रस्य प्र
 तिमा असि। धं न्वे नि। व प्रपा असि। असि पर इति किं॥ स्वधेति स्व। धा। प्रमेति प्र। मा। प्र
 पेति प्र। पा। आर्ष इति किं॥ स्वधा अस्यसि स्वधा स्वधा असि। प्रपा अस्यसि प्रपा प्रपासि।
 प्रबुद्धिया ईरते। ज्या इयं। आरूपा एत्वा व सु। आकारः किमर्थः। तं दूषा धत्ता आ ते सुपणा अ
 मिनं त एवैः। आर्षस्वर पर इति किं॥ बुद्धिया ईरत ईरते बुद्धिया बुद्धिये रते। ज्या इयं मियं ज्या
 ज्येयं॥ दूषा एवै तु दूषा पूमे तु अमिनं त एवै रेवै रमिनं ता मिनं तै वैः॥ एते तरे मंनो चंनो ठेव
 परो लुप्यते। एष्टः। एत न। एम न। ओ दं न। ओष्टा एवः। इत्येवं परो वतो लुप्यते। अथा वर पिर्व इ
 यनु व न नाद वर इति लभ्यते॥ अश। येष्टारायः। शमिता रु उ वे न न। अ पांत्वे मंत्सा दयामि॥
 स्वाहोष्टाभ्यां। ओष्ट शाब्दस्य सर्वा विस्म गृह तां भवति॥ यह ता स्येति वचनात्। उ पयामम
 अरे लोष्टेन। निरमिमते वः छ दः॥ अवराष्टे व लुप्यत इति किं॥ शिष्योष्टः शितिषुः। शिष्योष्ट

यस्वाह। इवर्तौकारो यवकारो॥ अवर्तौ विवर्तौ धिकारनिवर्तः। स्वरपराधिकारस्तुवर्तः। अ
 थस्वरपरो यकारमिति पूर्वोद्धाये प्रकांतः। इवर्तौकारो स्वरपरो यदांतो यथा संख्येन
 यवकारावापद्यते॥ अभ्यस्तात्। ऊत्यश्याम। आदृषाएत्वावसु। दृष्यस्य प्रमहविधानात्॥
 स्तुतस्य संधिनिषेधादुकारस्य कारोत्तरत्वं कृतां। इवर्तौकारो यवकाराविवि। उदात्तयोश्च
 रौनुदात्तस्वरितं॥ चकारः पूर्वस्त्रोक्तमिति नाविवर्तौकारावन्वादिताति। उदात्तयो
 र्वर्तौकारयोः परोनुदात्तश्च स्वरितमापद्यते। व्येवैनेन। अस्वमे। उदात्तयो रिति किं। नाचातेध
 नो॥ द्यनसं। मध्वं॥ जुहोति। परोनुदात्त इति किं। नद्यद्व्यध्यक्षरौ। सखैयजेता। इन्वाउपस्
 र्गमिच्छंति। ऊभावेच॥ चकारः पूर्वोदात्तत्वा न्वाकर्षकः। परस्यानुदात्तत्वमिति मन्त्रुदिश
 तिज। पूर्वोदात्तनुदात्तस्य ऊनावेक्रियमारोस्वरितं जानीयात्। यथा स्तंनी
 यमिव॥ कृताता। मास्त्रिष्ठं। पूर्वोदात्तत्वेति किं। स्तपस्त्रदेवः। परस्यानुदात्तस्येति
 किं। तादिक्ष्णादधत्। नश्येतामिधुनी॥ श्येतीमिधुनी। इत्येतयो र्वर्तौकारो यथाविहित्य

८०

त्वं नापद्यते। श्येतेन श्येतीकुरुते। न मिथुनी अभवत्। लुप्यते। अत्राह्वयिव कारो॥ अवता
 ह्वोस्त्रिपरो यकारवकारो लुप्येते॥ यथा आपुं हे तु ध्रुवा आस्थि नो पते। न विविक्त्या
 इति। इम ए वास्मै॥ आ साम ह एवेमौ॥ अवर्त पूर्व इति किं। वायविष्टये पुरोरो। म हां आ
 विवेश। एवं पूर्व विनि किं॥ अभ्य स्वात्। ह्रस्व सः। तु य इ तरो यव कारो निवर्तयं
 नादेशाष्टयो रेवानयो लोपविषयत्वं द्योतयति। अवर्तः पूर्वो याभ्यां ताववर्त पूर्वो।
 नोरव्यस्य॥ उरव्यस्य शाश्विनः पक्षे अवर्त पूर्वो यव कारो न लुप्येते। उक्तान्येवोदाहर
 णानि॥ वकारस्तु सां कृत्यस्य॥ सां निध्यां निषेधो लभ्यते। सां कृत्यस्य मने अवर्त पूर्वो
 व कारो न लुप्यते। यकारस्तु लुप्यत एवेत्यर्थः। अहावन द ताह ते। पूर्व चार्थ मने निव
 र्तकस्तु शब्दः॥ सूत्रमिह मे वेष्टं। न तु पूर्व द्वयं पर द्वयं च॥ उकारो कारो लुप्येते
 माचाकीयस्य। यकारवकारावर्त पूर्वो उकारो कारो लुप्येते यथा संख्ये माचाकी

८०

यस्या र्चो यम तेन। आपठदंतु। याओषधयः। एवं यरा विप्रि किं॥ त एनं सिव ज्यंति। वाय वि
 हये। लुप्ये नेइ ती ह पुन रा रं नः। पूर्व स्र न दय स्थित न संबंध शं कानि रा कर लो थो ले
 शो वा स्र प्र स्ये तयोः। वा स्र प्र स्ये तयोः। म ने य कार व कार यो र व टा दि र्व योः। लेशा स्या
 त्। लेशो नाम लुप्त मुञ्जा रतां। एत यो रि तु का रौ कार य नौ नि दि श्ति ति। उक्ता ये वो दा
 हरणा नि। न लु त प्र ग्ग हो। न ख लु लु तः प्र ग्ग ह श्च। संधि विधिं भज ते। यथा। अ
 स्तु ही ३ इत्य ब्रू तां। ने ए न म सि। इत्यो दि वि धो नि षि डे अ न्य सिं आ नार भ्य मा
 लो प्र कृ ति व द्ने वे ति। पर श्च पर श्च॥ न का रा कृ ष्यो र्य कार यो लो पे स त्रि परः संधि
 न भि व ति। यथा। आपठदंतु। अग द्मं। सां नि ध्यां नि षे धो ल भ्य ते। न तु लो पे स
 त्रि। से ना व तै वा लं। य व का न यो रि ति किं॥ से उ हो ता। से ना नी के न। सो ष धा स्त्या
 दि॥ ॥ इति वि ना ष्य र लै प्रा ति शा ख्य वि व र तां द र शो ध्या यः॥ ॥ ७॥ ७॥

॥ लुप्यते चकार एकारो कार पूर्वः ॥ ७ ॥ एकार पूर्व ओकार पूर्वो वा अकारो लुप्यते । यथा ति
ब्रुवन् । सोऽब्रवीत् । तु शब्दो न लुप्यत प्र महाविति निषेधसंबन्धविधिं निवर्तयतीति केचित् ।
स्वरपराधिकारं निवारयतीत्यपरे संगिरन्ते । एकारो कारो एवैयस्मात् सतथोक्तः ॥
अथा लोपः । अथेत्ययमधिकारः । अलोप उच्यते इति कृतं वेदितव्यमिति उक्तं
रंयदक्ष्यामः । नलोपः । अलोपः । लोपाभाव इत्यर्थः । धातारातिरुक्ता जयेय जुष्टश्च
नायो रयधुवक्षितिरियमेव साया अग्निर्मध्वारुद्रप्रथमोपहृमदिकर्षविहव्यहिरण्यवत्ता
यया ज्यामहापृथ्या । धातारातीत्यादिषु अनुवाकेषु एकार पूर्व ओकार पूर्वो वा अकारो न लु
प्यते ॥ धातारातिरित्यत्र यथा निधिपतिर्नो अग्निः । रातिरिति किं । धाता देवेभ्यो सुराभि
तिशाखांतरे । उपप्रयंतो अध्वरमित्यत्र यथा । आरे अस्मे च । देवसवितः प्रसुवेत्यादि
षडनुवाकानां वा जयेय संज्ञा । अत्र यथा । ते नो अर्वे तः । ते अग्ने अश्वमायुं जन् । पुष्टे वोचर

बाकेत्र यस्य यस्मिन् विहव्य संज्ञा ॥ तत्र विश्वे अद्य मरुतः ॥ इति सोऽपि विहितः ॥ हिरण्यव
 लीये यथा ॥ एको देवा अव्यतिष्ठन् ॥ याज्या सुयथा ॥ स यथा रीये अस्यान् ॥ कामे न कृतो अ
 नि ॥ समिदि शांजी मृतस्य यदं नंदो मा नो मित्रो ये वा जि नं मं मे मन्वे पला मे घाम नु वा का
 नां महा एव्य संज्ञा ॥ तत्र विवस्वदा ते अलिनी ॥ सो मोऽधिज्वीतु ॥ महेति किं ॥ एधिवा तं नृ
 होता ॥ अं सोऽहतिरिति एतो वं तस्मान् अवद्या हतिनि ॥ चकारो धा ता रातिरित्यादि वि
 षया न्वा देशकः ॥ अं ह सः ॥ अं ह तिः ॥ अनिष्टतः ॥ अवं तस्मान् ॥ अवद्यात् ॥ अहति ॥ इत्येते
 पुन ह तो पुधा ता रातिरित्यादि विषयो न्वा देशकः ॥ स्व ले त बर्त्तिष्वे कार पूर्वो वा ओकारश्च
 वो वा अकारो न लुप्यते ॥ यथा ॥ प्र मुंचं तो नो अं सः ॥ परिदेष सो अं ह तिः ॥ वधतिं ते अ
 निष्टतः ॥ ते अवं तस्मान् ॥ अस्मानिति किं ॥ ते नो वं तु पितरः ॥ मित्र म हो अवद्यात् ॥ शुचिः शु
 केऽहं न्यो जसा नाय वनः परत्वे देषु प्राप्य मां रा लोके च लोको यं विहितः ॥ अन्वादे

शः किमर्थः॥ स एवै नं वाष्मनो हसः॥ अनुचर्मस्य आपो मर्ते रथस्त्वोदत्ते वातः पूर्वः
 विसर्गितानामोर्लोमापं नानां पूर्वनिमित्तत्वमिति विज्ञेयं॥ घर्मस्यः आपः॥ मर्तः॥ रथः॥
 तः॥ दत्तो वातः॥ इत्येव पूर्वान्विसत्र अर्को रो न लुप्यते॥ यथा॥ त्रयो घर्मस्यो अनुहस्मा
 दापो अनुस्वनः॥ यदा ते मर्ते अनु॥ अनुत्वारथो अनु॥ वायति लो अनु॥ रक्तमाहते
 अनुहाय॥ धनुस्तदा तो अनुवातुते॥ अन्वितिकिं॥ वातो सिपवते॥ एवं पूर्वइति किं॥ अ
 नुगावो नुभगः॥ यवनहपरत्वं निषेधार्थो यमारंभः॥ अभिवात्पञ्चा॥ चकारो वा इ
 त्यन्वादिशति॥ अभिवातु॥ अपः॥ इत्येन योरकारो वातः पूर्वो न लुप्यते॥ मयो भूवी तो
 अभिवातु॥ वात्यितिकिं॥ वातो सिपवते॥ यद्वा तो अपो अगमत्॥ अन्वादेशेन किं॥ अवसं
 धे पो मे निव्याहरति॥ अन्वगमत्वा अपइति चकारो न्वादिशति॥ अनु॥ अगमत्॥ इत्ये
 तयो रकारो न लुप्यते॥ पूर्वो लुप्यते॥ अपो अन्वदात्तं॥ अपो अगमत् इत्ये॥ एवं पूर्वइ

ति किं। पशवो नृदायन। आपः पूर्वोदिरावो न पादस्मात्। अग्निः। अवां न पादस्मात्। अस्मात्। एते
 चकार आपः पूर्वो न लुप्यते। स मावो अदिराग्नत। देवारावो अवां न पादस्मात्। न पादिति
 किं। वासराणी रावो पां च। आपो अस्मात्मानरः शं धं तु। एवं पूर्व इति किं। सोस्मा
 न्या तु। राये स इदं पूर्वस्मात्कार परे॥ चकारा कृष्टे अस्मान्मह तो अकार परे
 वत्तमानो कारो राये स इदं इत्येवं पूर्वो न लुप्यते। राये पूर्वो ह्यो हा हररांता स्वां
 तरे। अथ वा जगयां भवति॥ राये अस्मात्। अस्मात्। ये राये अस्मात्। यथा संहितायां नो दाह्ये रां
 यथा अकार यत्वा भावात्। तद्धि तदा कथमलोप इति केचित्। विपदप्रसृतिपुनरुक्तादि
 ति ब्रूमः। मासो अस्मात्। अवहय। इदं अस्मात्। नस्मिंद्वितीये। अकार पर इति किं। सो
 स्मान्या तु। एवं पूर्व इति किं। सोस्मान्मुत्रा अकारः परो यस्मात्तदकार परं। तस्मिन्। नेद
 वंघांधोऽंशुर्गने। अघा अंधः। अंशुः। अग्ने। एतेष्वकार इत्येवं पूर्वो न लुप्यते। पशुं प

२६

८३

सुपते ते अद्य । उपो ते अंधः । अक्षु नाते अक्षुः ॥ यत्ते अग्ने तेजः । एते धितिकिं । ते गये प्रवते ।
 ते नत्वा दधेने अंगिरः । ते पूर्व इति किं ॥ पथमो ऽक्षुस्कंदति । मे पूर्वश्च ॥ चकारो मे इत्यन्वादिश
 ति ॥ मे पूर्व अग्ने इत्यत्र अकारो न लुप्यते ॥ यन्मे अग्ने । अन्वादेनो न किं ॥ प्राणाश्च मे पानः ॥ न
 दशकं तन्मे राधि ॥ अस्याश्चिना परा च ॥ मे पूर्व इति न कारोन्वादिशति । अस्या । अश्विना । प
 रा एतेष्वकारो मे पूर्वो न लुप्यते । वियं तु देवा हविषो मे अस्या । पुनर्मे अश्विना युवं । यदामे
 अपराजिति ॥ नः पूर्वो स दग्नि रद्या तमो घस्मिन् यपथि ॥ असत्वा अग्निः । अद्य । अंतमः । असि ।
 अस्मिन् । अद्य पथि ॥ एतेष्वकारो न इत्येवं पूर्वो न लुप्यते । सुपारानो असद्वशे । अयं नो
 अग्निर्वशिवः । रक्षामाकिर्नो अद्य शः स ईरात । अग्ने त्वं नो अंतमः । स्वहिं नो असि
 वसीयः । शिक्षानो अस्मिन् । तेभिर्नो अद्य पथि सि । पथि इति किं नो यवसुर्वसता निभः

८४

पूर्वइति किं। तस्मादश्वा ऊर्ध्वभोसतरः। सोऽग्निर्जीवः। उच्यते। नोऽपि पुः। नेस्मिन्नेष्टं। एते चित्ति किं।
 तेनः पांतु तेनो बंतु। नमः पूर्वो जे श्वेभ्योऽपि याय। अग्ने। अश्वेभ्यः। अग्नि याय। एते प्रचरो
 नमः पूर्वो जलुप्यते। नमो अग्ने वधा यच॥ नमो अश्वेभ्यः। नमो अग्नि याय। नमः पूर्व
 इति किं। अग्नेभ्यो व्याहरति। एते चित्ति किं॥ नमो जने प्रतिविद्वाय। आविनः सोमः पूर्वो
 निपरः। आविनः। सोमः। एव पूर्वो कारः निपरो न लुप्यते। ज्ञोति पदे कदेशः॥ शाकखा
 नरे बहूपादानार्थः। अविनो अग्निर्गृहपतिः। सोमो अग्निरुपदेवाः। एव पूर्व इति किं॥
 सोऽग्निर्जीवः॥ एवंपरइति किं। आविनो यमसो॥ धीरा सो दध्या स एकादशा स ऋषीणां
 पुनः शार्याने वा ठः पितारः पृथिवीयज्ञ आसते ये गृह्णाम्यग्ने वा॥ एष जज्ञे स संस्था
 नो युवयो र्यः पृथे पतिर्वो ज्ञो श्रुषः पुवः समिदं स भः पथो वचो वर्षिष्ठे जुषातो योरु
 दो वराः र्वः॥ धीरा सः। दध्या सः। एकादशा सः। ऋषीणां पुनः। शार्याने अषा ठः। पितारः।

८४

पृथिवीयज्ञे॥ आसते यो गृह्णाम्यने॥ वा५ एषः॥ जज्ञे॥ स२ स्या नः॥ युवयो र्यः॥ पृष्ठे॥ पतिर्वः॥ गो॥
 शुष्मः॥ पुवः॥ समिद्धः॥ ऋषभः॥ पाथः॥ वचः॥ वर्षिष्ठे॥ जुषाताः॥ योरुदः॥ व२ स्यः॥ एवं पूर्वो न स्वत्वका
 रो लुप्यते॥ यथा तां धीरा सो अनुदश्य जंते॥ अदब्धा सो अराभ्यां॥ एकादशा सो असुबहः॥ ऋषी
 लो पुत्रो अधिराज एषः॥ ऋषीणामिति किं॥ यस्य पुत्रो जातः॥ यथा शार्या ते अपि बः॥ अषाढो अग्निः॥
 लसिता रो अग्ने देवाः॥ पृथिवीयज्ञे अस्मिन्॥ पृथिवीति किं॥ ते मास्मि न्यज्ञ इत्यत्र जरायां मा भूदिति
 ति॥ अध्यासने दे अंत रिक्षे॥ आसत इति किं॥ पृथिव्यां ये त रिक्षे॥ मयि गृह्णाम्यने अग्निं॥ गृह्णामी
 ति किं॥ अष्टौ कलो जे धिष्ठुराप्ति॥ इजवां एषो असुरा॥ वानिति किं॥ शुक्र एषां नो तं मनुष्यः॥ प्रथ
 मं जज्ञे उग्निः॥ स२ स्या नो अतिरक्षा तु॥ समिति किं॥ गय स्या नो अग्निविनिशाखांतरे॥ यु
 वयो र्यो अस्ति॥ युवयोरिति किं॥ यो सुभस्म॥ नाकस्य पृष्ठे अधिरोचने दिक्॥ यज्ञपौर्णवे अग्नि
 त्र॥ पतिरिति किं॥ नवो भागानि हव्ये॥ गो अर्धमिव सो मं करोति॥ अल्पकारादि नि रचना
 ह गो अर्धमिति बोदाहरणं॥ उष्टु षो अग्ने यजमात्रा य॥ अग्ने पुवो अग्ने तुवः॥ समिद्धो अजंश

८५

द्यामृषभो अंतरिक्षं ॥ प्रियं पाथो अपा हि ॥ उग्रं व रो अथा वधो ॥ वर्षिष्ठे अधिनाके ॥ जु
 धातो अग्नि राज्यस्य वेतु ॥ योरुद्रो अग्नौ यः ॥ य इति ॥ यदुप तं द्या उद्रो स्या ॥ व ह्यो अश्व
 स्य संदानमसि ॥ अरति प्रस्य यज्ञस्यातिदुतो नित्यं तृणो विध्वं न नमी वो न्ये ध्विनि
 जीतान् ज्ञानि मद्रिया अंबाल्य वै ते मस्त कृतो ह भितो सुयो अस्व नाय ह्युतो श्वस
 मि अस्व भिरशि श्रे दं गे द्रिया ॥ अरति ॥ अस्य यज्ञस्य ॥ अतिदुतः ॥ अति यंति ॥ अनृताः ॥
 आविध्वन् अ नमाव ॥ अनेषु ॥ अर्किः ॥ अजीतान् ॥ अज्यानि ॥ अक्रियाः ॥ अंबालि ॥ अर्वतं ॥
 अस्त ॥ अकृतो रा अंगिरः ॥ असुयः ॥ अस्व नाय त्र ॥ अयुतः ॥ अश्वसनिः ॥ अस्ततिः ॥ अ
 शिश्रेव ॥ अं गे ॥ अं गे ॥ अं गे ॥ अं गे ॥ अं गे ॥ अं गे ॥ अं गे ॥ अं गे ॥ अं गे ॥ अं गे ॥ अं गे ॥
 यथा ॥ मूर्धनि दिवो अरति ॥ यत्रै अने अस्य यज्ञस्य ॥ यज्ञस्येति किं ॥ एते स्या मुष्मिन्
 प्रत्यङ् सोमो अतिदुतः ॥ पश्यं तो अति यंति ॥ दुतो यंतीति ताभ्यं किं ॥ ने न र सोमो निषवने ॥

८५

तदने अन्तो भवामि नयव से अविष्यन्त। स्वावेशो अन्तमीव। ये अंनेषु विविध्यन्ति। जा
तवेदो यो अर्चिः। शरदो अन्ती तान्। तेषां यो अज्यानि। निरो अद्रियामा सहताः। अंवे अंवालि॥
यो अर्वे तं जिघांसति। वहि से अस्त्वौ लिनि॥ इन्द्रो अकृतो रा अग्ने अंगिरो यो स्या॥
यो असुय अषधो युय इति किं॥ अश्वो सुजो वि तसः। यो अस्क भाय उत्तरं। मद्यर सो अ
युतः। यो भक्षो अश्व सनिः॥ सनि इति किं॥ अश्वे न्यो श्वपतिभ्यः॥ इन्द्रो ह्यो चो अस्क भि
रिति। अस्क भिरिति किं॥ शमस्त्वभ्यो मज्जभ्य इति जौ॥ अस्कभ्यो मज्जभ्यो मज्ज
भ्यो स्त्वभ्यो स्त्वभ्यो मज्जभ्यः। वरुतो अशि श्रेयः। अंगे अंगे नि यत्॥ अद्रियेय
कार्गृहः॥ १६ कहे शो बह पा दार्थः। एतानि ने अद्रिये नामानि। यद्यो अद्रि
या वरुतोति। पयो अद्रिया सुहृत्। अध्वरस्वरपदे॥ अध्वर इत्यस्मिन् ग्रहो स्वरप
देवर्त्तमानः। अकारो न खत्वे कारो कार सर्वे वि सुमने। सत्यं यत्ततो अध्वरे॥

रा५

८६ हविष्वादेवो अध्वरः। उपमयं नो अध्वरमित्याह। अत्र त्रिवदत्र भूति न्याये न प्रस
 रसंति। तल्लक्षणासंभवात्। सरपरद्विकिं। रग्वो अग्निः सोध्वर्युः। अंधो ध्वर्युः।
 सर्वस्माध्वर्युः दशमेके वा मध्वर्युः दशमेके वा। यो यमकारः अलुप्तः सः सर्वस्य एका
 रस्य ओकारस्य वा अधिमात्रसदृशं कालं भजत इत्येके वा मृषीणां मतां। अधि
 मात्रस्यादित्यर्थः। उक्तान्येवोदाहरणानि। विदोषो दर्शनात्। अधेन सदृशः।
 अधसि दृशः। तदधि सदृशं॥ ७॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे
 एकादशोऽध्यायः॥ ८॥ अथ लोपः। अथेत्ययमधिकारः। अकारस्य लोप उ
 च्यत इत्येव दधिकृतं वैदितव्यं॥ इत उच्चरं यद्वक्ष्यामः। धातारादिति हित्यादि
 विषयो यमध्यायारंभः। असि॥ असीत्यस्मिन् नकारो लुप्यते। एकार ओकार

८६

रद्वीः। यथा। सपत्नीसि गुरुमान्। प्रथोसि दधियसि। न गभसि न दोय मो भद्रः
 पूर्वः। गभसि न धः। यमः। नद्रः। एवं पूर्वः सांनिध्यात् लब्धो असात्यस्मिन् नकारेन
 लुप्यते। गभो अस्योषधीनां। संनद्रो असि वीडयस्व। समिति किं। उपनद्रो स्रद्ध
 ति ६ तिकेचिदुदाहरति। नञित्वाधा नारां हि रित्याद्यन्तः। पानित्वाभावात् सिसृक्षा
 दशनास्ते। अमुख्यं तु शारवांतरं विज्ञेयं। प्रत्येदाहरणं। असि यमो अस्यादित्यः
 खं भद्रो असि क्रतुः। यवनह परस्विरपरे वा यकास्वकार नकार हकार पशेकार
 लुप्यते। तेषु यकारापिषु स्वरपरेषु सत्सु हिरण्यशर गोयोधस्य पादाः। वनस्व
 तेव स्रजाराणां। वरेण्यो तु प्रयातां। जंनयंतो हिं वृकं॥ स्वरपरेषु चित्ति किं॥ १५ कं ते अ
 न्यत्र॥ अजे अक्राहि नः। जकार नपर उदात्तः। जकार परो नपराश्च अकार उदात्तो
 लुप्यते। ओजो जायधः॥ १६ चिः पादको वंद्यो ग्नेः। उदात्त इति किं। न नृणां तो अज

८७

रः॥ निधिघतिनोऽग्निः॥ मोवचोदधानस्तेद्वेष्टा॥ न पर इति न काते न वति॥ नः॥ वचोदधा
नः॥ स्ते॥ इत्येवं ह्वोऽग्नि परस्कारः॥ लोपो वच वति॥ अंगिरस्वद्वेष्टो मोग्निः॥ मइत्तु न परदेव
देशान्दृष्टां॥ संक्षेपार्थं॥ अंगिरस्वद्विष्टो मोग्निः॥ वचोऽग्नि ये न रता वृहता॥ इत्ये
नोनिर्होता॥ सधस्तेतिनं पुरीष्यं॥ अन्वादेशः किमर्थः॥ सधस्ते अध्युत्तरस्मिन्
न परस्यानुदात्तार्थोऽयमारंजः॥ अभ्यावर्तिन्नरूपमपि दधाम्यद्यान्वदि
शमग्निर्जिकामग्नयः॥ प्रेपेयोस्माकमस्मेधताश्चाश्वाश्रुतिर्दृश्यामामा यम
नस्मत्प्राशानस्मिन् यज्ञे सार्यथमा नाभिद्रोहमाधाय्य होथोदुग्धधा अरिष्टा अ
रथा अर्ज्यं त रस्या मत्र स्तानायां गिरस्वद्वेष्टं॥ अभ्यावर्तिन्॥ अर्पणं॥ अदि
दधामि॥ अधानु॥ अदितिः शमी अनेर्जिको॥ अग्नयः॥ पप्रयः॥ अस्माकं॥ अस्मे

८७

पुराणाः स्थितिकिं। त्वष्टा नो अत्र वारिवः। रायस्योषो नायत्वा। दधिव्याः सधस्तेजि
रस्वत्॥ अहंते ज्यो करं नमः॥ गाहमा नो जायमानो हेतयो मन्यमानो वनस्पतिभ्यः
पत्रेऽस्त्रिधस्तपसस्त्वधावो भामिनोऽग्नयथायोऽध्वयोऽक्रितो र्वः॥ गाहमानः जाय
मानः हेतयः मन्यमानः वनस्पतिभ्यः पत्रेऽस्त्रिधः तपसः स्वधावः भामि
नः अग्नयः आयो अध्वयोऽक्रितो इत्येव र्वेकारो लुप्यते॥ यथा गाहमानो
रायः जायमानो कां केतु हेतयो न्यमस्वत्॥ मन्यमानो मर्षी वनस्पतिभ्यो
धि संभृता वनस्पतीति किं नमः पितृभ्यो अस्मि॥ अंनपते नस्य मिहो अति
धि सिधोऽयचित्तिं तपसो जातः इव स्वधावो न तस्य धमः स्वधेति किं॥ अ नो न्या
अन्यामवतु भामिनो भिन्नस्यासि दासतः॥ दानग्नौ च तव्यं त॥ उकारस्य वका

८१

रविक्रियाया व्यंजनपरां नकारपर इति यत्र न निवेधाभावाद् लोपे प्राप्ते न ह प
वाक्ष्येयं ॥ अने दृष्ट्या यो शीतं नो ॥ अध्वो विरपाः शतक्रतो नु ते रायि ॥ अत्र यवन
हे सा हि ते व लोपे सिद्धे पुन स्य न हर्तुमिष मा ॥ आयो ध्वयो क्रतो इत्येतत् ॥ प
दत्रय पूर्वस्थे वा कारस्य लोपः ॥ न त्वितर प्रपह पूर्वस्थेति यथा ॥ इमं अभिना सं
वत्सरः ॥ तस्मिन् अनुदात्ते सर्व उदात्त स्वरितं ॥ यमयि कृत्यायं ब्रवंध उक्तः ॥ तस्मि
न कारे नुदात्ते लुप्ते सति पूर्व एकार ओकारो वा उदात्तः स्वरितमापद्यते ॥ यथा
ते बुवन् ॥ सो ब्रवात् ॥ उदात्ते वा नुदात्त उदात्तं ॥ तस्मिन्नेवाकार उदात्ते लुप्ते
सति पूर्व एकार ओकारो वा अनुदात्त उदात्तमापद्यते ॥ अवसंधते सत्रं वै ॥ अं न

८२

पतेंनस्य॥स्वरितश्च सर्वत्रस्वरितश्च सर्वत्र॥ ई॥ उदात्त इति वशाद्दोऽज्ञापय
ति। तस्मिन्कारे उदात्ते लुप्ते सति सर्वत्र एकोर ओकारो वा स्वरित उदात्त
मापद्यते। ते ष जं ग वे श्वा य। ओ जो जा य थाः। सर्वत्रेति वचनानित्यस्वरि
तोऽपि तथैव तद्विधानं स्यात्॥ अथोक्त्योथातिरात्रः॥ ॥ ई ॥ ई॥
॥ इति त्रिषाण्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे दादशोऽध्यायः॥ ॥ राम॥ ॥
॥ इति प्रथमः प्रश्नः॥ ॥ ४॥ ॥ श्री॥ श्री गणेशाय नमः॥ ॥ श्री॥

॥०

श्री गणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ अथ मकार लोपः ॥ अथेत्ययमधिकारः ॥ मकार लोप उच्यते
त इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं ॥ मकारस्य लोपः ॥ मकार लोपः ॥ रेफोष्मयरः ॥ रेफप
रश्चोष्मपरश्च परां तो मकारो लुप्यते ॥ यथा ॥ प्रलुष्टं रक्षः ॥ स रक्षितं मे ब्रह्मा
न रक्षतु हानि ॥ स रक्षसि ध्रुवसे ॥ त्वं ह य ध्रुविष्य ॥ एवं पर इति किं ॥ इदं वा मास्ये
परां त इति किं ॥ न स्मात्ता आ पः रेफश्च ऊष्मा च रेफोष्मरौ ॥ तोपशेयस्मा
त्तथोक्तः ॥ यवकारपरश्चैकेषामाचार्याणां ॥ यकारपरोवकारपरोवा मका
रो लुप्यत इत्येकेषां मतं ॥ य एवास्य पंच मानुवाके सवर्णापि त्तिं प्रतिषेधं नितेवा
मेवैष लोपविधिरिति तानन्वादिशति वकारः ॥ सिंहवलोकेन तथा ॥ लं यज्ञे

॥०

श्रीऽऽः॥ तं वा एतं यजमानः॥ एवं पर इति किं॥ यं कामयैते॥ यकारश्चकारश्च यवकारौ॥
 तो ययौ यस्मात्स नथोक्तः॥ एतच्छ्रुत्तमनिष्ठं॥ न संसाभि निरापरः॥ रा इत्येवं परः संसाद्
 येन योर्ग्रहणयो मकारो न लुप्यते॥ प्रसंम्राजं॥ सांम्राज्याय सुकतुः॥ संसाभि नि
 किं॥ शङ् राजं नोषधाभ्यः॥ रा पर इति किं॥ संक्षरराणां॥ पदांताश्च व्यंजय न परः प्राकृ
 त इति वक्ष्यमाणं द्विविधे निषेधमिति शब्दो निवारयति॥ तस्माद्ब्रह्मसिद्धिः॥ अथ
 वृत्तानि॥ ४॥ अथेत्ययमधिकारः॥ वृत्तानिं संहिता वक्ष्यते इत्येनदधिकृतं वैदितव्यं॥
 अथवा अथशब्दः पदसंहितानिषेधकः॥ ॥ ऋकारकृरि रवर्षवो निकाशो लकारः
 समानपदे॥ ॥ समानपदे एकपदे ऋकारर्ककाररे कषकारवर्षवो निकाशो लका
 रमात्रोति॥ त्रिभिर्ह्येवाजायते॥ त्वं हो तृणां॥ एव वा ऋचो वृत्तिः॥ कृत्वा सि॥ एवैष

वि०

८९

वैदिकिं॥ देवानां वा अंतर्जगमुवा॥ समानपदइति किं॥ एभिर्नो अर्कैः॥ समानं च तत्सदं
च समानपदं॥ रस्मिन्॥ व्यवहोति॥ उक्तनिमित्तसर्वो नकार अन्ये न व्यवहोति नोपि
व्यवहोति नोपि एतन्मात्रोति॥ यथा॥ अपरश्च वक्तुं इह हि॥ आरमतां कुरुते॥ अथि व
वतां॥ कृषमाताः प्रतिष्ठा कामः॥ हिरत्तमयं॥ ॥ हिरत्तमयमित्यस्मिन्महतोऽकारो
एतन्मात्रोति॥ यथा॥ हिरत्तमयं हामहसिता॥ स्वर्शपिरइति वक्ष्यमाता निबध्ने ध
स्य प्रति प्रसवार्थमिदं सूत्रं॥ ॥ पाणिगता पुण्यकत्वकाता गाता वाता वेद्युगु
तामणि प्रवादेषु सर्वः॥ ॥ पाणीत्यादि शब्दानां प्रवादेषु सर्वः प्रथमोऽकारः प्रकृ
त्यैव वेदितव्यः॥ प्रकर्षेण वादः॥ प्रवारः॥ लिंगविभक्तिजेदं॥ समासतद्वितादिसिद्धि
देश इत्यर्थः॥ यथा॥ सुपाणिस्त्वं गुरिः॥ नृषपाता योश्वाः॥ हिरत्तमपाणिमूतये॥

८९

गता नांत्वा गता पतिं हवामहे ॥ गणामेमा विवृषं नृ ॥ गतो न गतं । दूरे अ
 मित्रश्च गतः । पुत्रो न वतिव सैति । सामा सर्वा निरुत्तया नृ । कत्वा अत्रि प्रगा
 धन । तस्यै का लो या । अकर्ण या का ला या । गा ण प त्या न्म यो च्छुः । विश ल्यो बा ण वा नृ ।
 वे णु वै ण वा भवति । वे णु ना मि मा ते । प दे णोः सु षि रं । यथा गुरो गुरं । म रि ना रू पा वि
 ननु गण शब्द प्रवादत्वात् । ना ग गृह ण म यु क्तं । मै वां ग ण प्रवादत्वे सति न द्र वे नृ ॥
 किं नु । ग ण पति शब्द प्रवादो यं । एव इति किं । ग णा नांत्वा । वे णु ना वि । म णि ना रू पा रि ण
 त्यादि । एत रस्य ण त्वं मा भू दिति । प णि प णिं वी य मा ण ऊ र्योः । वा णी त्यादि गृह णे पु
 कारः प्रकृत्यैव वेदि न व्यः । अ प्र द थो यि मा रं नः । अग्ने दे व प णि भिः । प णिं गो षु स्ति रा
 नहे । वा य मा णः । न न ए तं ऊ ण्योः क वि क्र तुं ॥ ट णि प रः ॥ ट व र्ग पि रो ण क्कारः प्रकृत्यैव

वेदितव्यः। शितिकंठा च ये॥ कंडूये न पामनं भावुकाः॥ टवर्गः पशेयस्या सतथोक्तः। च
 कुणफणस्त्रुणोहिणुयाद्विरोनिकोये योणिष्ठा उत्त्वणमुगणाश्रुतिश्रुपुणीकावा
 णिजायाअवश्चाटणारस्थाणुं नूणवेवीणायां मश्लोणयापरोतवाणीः कल्याणी
 कुणपंवाणः शतशोणाश्रुतिर्द्रोणिकामेणी॥ ॥ चंकुरा। फणत्रस्त्रुणो। हिणु
 यात्र। हिणोति। कौणेयः। अणिष्ठाः। उत्त्वणं। उमणाश्रुतिः। वुपुणीका। वाणिजाया।
 अणवश्च। आरणा रः। स्त्रुणुं। नूणवे। वीणायां। अश्लोणया॥ पणेन। वाणीः। कल्या
 णी। कुणपं॥ वाणः शत। शोणाश्रुतिः। धाणिकामेणी॥ एषुणकारः प्रकृत्यैव वेदित
 व्यः। अवत्तथनिचंकुण। अन्वापनी फणत्र। अयस्त्रुणावुदितौ। भ्रातव्यायप्रहिणु
 यात्र। एवास्मै प्रहिणोति। रजनोवै कौणेयः। येणिष्ठाः स्तान्। आहय देवयज्ञ उत्त्वणं कि

६३

यते। यत्र यत्र श्रुतिरुगणाग्रहणस्य तत्र तत्र गत्वं करणीयं। यथा। आ व्याधिनी
 रुगणा उते। उगणाभ्यस्तु हतीभ्यः। चुपुणीका नामासि। कणिजायकक्षायां
 पतये। प्रियंगवश्च मेणवश्च मे। चेति किं। अनवस्ते रथं। एतं वै पर आगारः।
 पस्थणुः। हंति। यात्रुणवे। यात्रीणायां। अश्लोण्यासप्तशफया। पणे तागो अ
 र्धे। इंदं वाणीरनूषत। कल्याणी रूपसमृद्धा। पुरुषकुणपमश्चकुणपं। वा
 यः शततंतुर्भवति। शतैति किं। तं तावानश्च वमानाः। शोणाद्यस्तु। श्रुतिरिति
 किं। शोणाद्यस्त्वाहा। निजल्युत्तातिधागिका। वनस्य तीनामेती। मकारेण
 किं। उभयतरनी स्यात्तदाह। अनवस्ते ववण्यशार्बण्यब्रह्मण्यक्षण्य
 मण्यचर्षण्य। वषट्पितादिग्रहणो द्ववग्नहोणकारः। प्रकृतैव वेदिन्यः। म

त्रिनाथः

तुवातोअपां वषट्वा न। शर्वणा नो ध्यो न वति। ब्रह्म एवं तो देवाः। अक्षरवते स्वा
चर्मखिते हा। चर्म एग्न हरास्य शाखां न रे विज्ञेय मुदा हरणं। मित्रस्य चर्षणी धृतः। इतिके
॥ ३ ॥ चिदुदाहरंति। न न साधु। अंतो लोकादिति वक्ष्यमाण प्रतिषेध प्रतिप्रसवार्थम्
कत्वा देवां गृहणानां। चर्षणी धृत इत्यत्र ताकारस्य परांतत्वा ज्ञानान्। अथ वा।
ऋकार कीरवादि प्राप्ते पत्रणकारो वै कृत इति शंका निराकरणार्थमेतानि ग
हणाग्नीत्यन्ये मन्यंते। तथा सति मित्रस्य चर्षणी धृत इत्युदाहरणं न मरायां।
अवग्रह इति किं। वषट् न ग्ने विश्वान्य र्या आ। न स्मात्सप्तशीर्षिन्। ब्रह्म विशां वि।
अक्षं न मीमहं ता पशूनां चर्मन्। अवग्रहस्यो वग्रह इति लक्ष्यते॥ ऋत्वा वसुस्तथा

॥ ३ ॥

रावृंतावेति प्राकृताः। अत्र सूत्रे षडैकदेशा एते बहुपादानार्थमुक्ताः। ऋणादिष्वेव
 णकाराः प्राकृता एव विज्ञेयाः। स्वयमाह तस्मात्पुनः। असंख्येति हन्। स्वयमाह तस्मा
 ज्योतिः। अन्निबलस्यो यस्मात्। दशमासां निबलस्य आसन्। दृष्टो रं ह्ये। दृष्टा स
 युजा। दृष्टे प्रपथ्या यस्मात्। अयं स्तोत्रं निर्वपेत्। दधिक्राव लो अकारिषं। आगा
 वलः। प्राकृतशोयं वा लयादिष्वेव च मेल्य पर्यन्तेषु मुख्यः। चतसृषु संहिता सृजत्वं
 सद्भावात्। ऋत्वेत्यादिषु तु न मुख्यः। किंतु मस्य भावेपि लख जापलार्थः। तथा
 हि। ऋणादौ पूर्वशाकारस्य शो पदत्वा निषेध इत्येव रस्य उत्तमस्य सवर्ग्यस्य
 वेहितत्वात्। स्रग्गग्रहणस्वलोपादिति निषेधः। ग्रहणसामर्थ्यादेव स एतत्
 सिध्यता निवेत्। एवं स्वभावत्वे मेव गृहणस्य विष्कृतिरिति परिहारः। किंच। अन्न

चयेव ते मो नश्च कारो येनेषु तात्वममु र्व्य इति धी तयति। मुख्यं ते श। च न स सं हि न सु वि दने।
 न चात्र विद्यते। तथा हि। अग्निष ता इत्यभिसे नः। त्रिवंशां येति त्रि। सं ना य। इत्यत्र पद सं हि
 ता यां। एषं न र्य मिति न का रंत शब्दोः। एको रः ह्ये। अयं मो च रु मि त्यो दि मि ड रु
 पत्वा तै दत्र व ता सं हि ता यां। एतस्मा ह च यो हे क सूत्र यो र पं ता रा वृ ता यो वं सी सः हि ता
 यां ण वे ण त्व भा वो मंत व्यः॥ प्र सि द्ध पद स म ति व्या हा रि ता। प्र सि द्ध पदार्थ स म र्थ ने स
 वं शा स्त्र दः सर्वे ख लु स्वी कु र्वं ते। तस्मा दस्मा दुक्तः प्रति कृं शाब्दार्थः॥ न षु म्ना ग्नि युष्मा
 नी तो तो लो या त्स्व शि पि रो व्य वा ये षु रा स च ट त व ग र्ये षु। सु म्नाः। अग्निः। युष्मा नी
 तः। एतेषु न का रो रा त्वं ना पद्यते। निरु ह वि वे अ ने वो सु पु म्नाः सूर्य रि श्मिः। इन्द्राग्निभ्यां
 ला स पु जा॥ युष्मा नी तो अ भयं। अतः पदां तो न का रो रा त्वं ना पद्यते। पितृ ह वि वे अत्र

८४

वे॥ अमृणी हि शत्रून्। अलोपासरोपिनकारो गत्वा नापद्यते। वत्र घ्न ईदयत्वा॥ वत्र घ्नस्तोमाः। ननु
 त्रनिमित्तनिमित्तिनोर्भिनिपदस्त्वत्वात्। विषमो दृष्टान्तः॥ सत्यं। सिद्धि वलोकं न्यायेन प्रथमप्रश्ने
 प्रथमाध्याये शेषो दाहरणरूपेण दृष्टेते। तत्र च समानपदनियमो नास्ति। अदृश्यस्य हन्
 हन् शब्दविकृतत्वात्। रघुः एवो हवनीति प्राप्तिः॥ स्वशक्तिरो नकारश्च गत्वं नाप्नोति॥ संकंदो
 निमित्तः। अवसंधेताव्यं॥ न खनिनिनि॥ स्वशक्तिप्रसिद्धलक्षणा विषयो विवक्ष्यते। अन्यथा।
 रणापेक्षादि स्यादो गत्वं न स्यात्। रेकात्यंतं चेति हि प्रसिद्धलक्षणा। ननु लव हरोत्यत्र
 द्वित्वं॥ प्रसिद्धपदेन किं। न खनिनिनिमित्त्यादावपि कथंचिल्लक्षणा मूलवत्संज्ञवति। किं
 तल्लक्षणा मिति चेत्। द्वितीयचतुर्थयोरित्यत्र सूत्रं व्यंजनोत्तरयो रिति वाचोपेत्य तदिति
 सूत्रमः॥ तस्य लक्षणा तत्रैव स्युः टीकादिभ्यः ते महता प्रबंधेनाप्यशः। यतो यस्मादसौ स्वशक्ति

त्रिभाष्य

७५

शशसचतवर्गियेषु व्यवधायिषु व्यवधायिषु के सलुन कारोरा तं ना पद्यते। शशनामा
हते। अग्नेरसेन। रोचंते रोचनादिवि। सोमः राजाने। प्रकः उक्तः पयोधाः। एतना जया
मि। जनप्रथनाय। ऋकारकीरादि प्राप्ते। प्रतिषेधो यं विहितः। एकस्वरात्परो लो
उं पौ ष्करसादेः पौ ष्करसादेः॥ ७॥ एकस्वराट्कारात्परो लृकारो दुश्चित्पसंज्ञको
उकारमापद्यते॥ पौ ष्करसादेर्मतेन। एजतादृशो। एकस्वरादि त्रिकिं। न ह्ये लव
मिनिशारवांतरे। पौ ष्करसादेर्मतेन। एजतादृशो। एकस्वरादि त्रिकिं। न ह्ये लव
सादृश्यमस्तीति व्याकरणा नुसारी सूत्रपाठो यः। कथमनुसादित्वमिति चेत्
नाथा हि। स्थानेंतरतमः। स्थाने प्राप्यमाणानां अंतरतम आदेशो भवतीति
सूत्रस्य पाठांतरमिति व्याख्यायते॥ एकस्वरात्परो लोडं पौ ष्करसादेः। अत्र

राम

७५

समानपद इत्यस्य अनुवर्तनं विज्ञेयं। योष्क रसादेः शाखिनः। समानपदेष्टुः स्व
रात्परो लकारोऽकारमापद्यते। यथा। तेनो म् डयंतु। पक्तस्वरादिति किं। इलां दंतव
नि। समानपद इति किं। पितृलोकं सोमेन। सहचरित्वादि कस्मिं निषिधे इतर
स्यापि पितृलोककामस्येत्यस्यापि निषेधो भवति। इदमपि पाठान्तरेष्वस्ति
न॥ ६॥ ॥ इति त्रिनाथ्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणो जयोदशोऽध्यायः॥ ॥
स्वरपूर्वव्यंजनं दिवती व्यंजनपरं॥ स्वरपूर्वव्यंजनपरं दिवती मापद्यते। यथा ड रु
प्रथस्व॥ एवद्व इति किं॥ तत्रवाने। एवं पद इति किं॥ उरु कृ डुरुता स्तुधि॥ व्यं
जनमिति किं॥ प्रड कं ग मु कथं। स्वरः पूर्वोऽयं समाहारस्वरपूर्वः॥ व्यंजनमस्मात्
रमिति व्यंजनपरं॥ द्वयोर्वर्णयोः समाहारो दिवती॥ लृत्कारपूर्वस्य शिञ्चो
क्तरसादेः। योष्क रसादेर्मते लृत्कारपूर्वविकारपूर्वो वास्य शो दिवती मापद्यते।

ल्पां जुहोति। विभ्रदावेने॥ स्वरश्च क्वचिद्विद्वत्तयादिशति॥ चकारः। स्वर इति किं। क
 ल्याणीरूपसमृद्धा। वायव्यं। एव सर्व इति किं। कृष्णं च कति। न स्यादेतद्। लकारश्च व
 कारश्च लकारवकारौ। तौ पूर्वैयि स्मा संनयोक्तः। स्य गदिवैकेषां माचार्यशिरां॥ एकेषां म
 तेयैव लवकारश्च स्वरश्च निदिवरा मिति॥ न लवकारौ। अनेनावधारणो न स्वरौ
 तरारंजेषां ता च पौष्करसादि मते लवकारयोश्च दिव मस्तीति गम्यते। इदमेव सूत्रमिष्टं
 न तु सर्वं॥ पूर्वोक्ता ये वोदाहरणादि। रेतात्पर्यं॥ रेतात्पर्यं जनदिवरा मिति पद्यते। अ
 चत्येकमिदं किं॥ अकूयेषां वै॥ ऊ ग्वा उ दुबः। स्वरश्च क्वचिद्विद्वत्तयादिशति॥ चकारः। स्वर इति किं। क
 ननु व्यंजनपरत्वा कर्षकः किं न स्यात्। मिने निब्रूमः। नियमात्तात्पर्यं॥ तथाहि। अव
 साने ऊष्मा स्वरपर इति तैत्तिर्येन निबेधद्वयेन रेतात्पर्यस्य व्यंजनपरत्वाभावेन स्वरश्च

वल्लेपिदित्वमस्तीतिनिश्चीयतेअप्रसक्तप्रतिषेधाभुपपत्तेः॥स्वरपूर्वत्वाच्चादेरोनकिं॥यं
 बकमित्यादौमाभूदिति॥किंच॥अचोरहाभ्यां द्वेइतिपाणिनीयसूत्रेणापिस्वरपूर्वत्वेसति
 एवद्विर्लविधीयते॥तस्यायमर्थः॥अचउत्तरोयोरैफहाकारोताभ्यामुत्तरस्ययरोद्वेनवन
 इतिकेचिदेवशुचुः॥स्वरपूर्वादिशब्दवदेकपूर्वमितिवाच्येनाचोयुक्तीतरमर्थातिरंसम
 र्थयेति॥अहर्देवानामासीदित्यादौरेफाउत्तरस्यनस्यादित्वमिति नदेतदध्ययनवि
 रुद्धप्राधानिमध्यास्ते॥वयंतुवहामोवाचोयुक्त्यंतरप्रयोजनं॥रेफपूर्वमित्युक्तेविरुद्धा
 विरुद्धाविग्रहणेनसूत्रसंहिर्घंस्यात्तारेफासर्वरेफपूर्वमिति॥भवत्येवविग्रहइति
 चेत्॥अध्यायादिसूत्रेणेतद्वगनमितियोनरुक्त्यस्यसूत्रस्यापघने॥ननुयोनरुक्त्यच
 पादेवविरुद्धविग्रहंनिवारयामः॥नेयसरूपेकोनिः॥अक्षालमाडिपंकस्यदूरादस्यश
 नमिति न्यायादत्रविरुद्धशंकाशेषोपिनावकोशंलुप्ततामितिवाचोयुक्त्यंतरेदोसूत्रमात्रा

विभाष्य.

यः प्रोवाचादितीयचतुर्थयोस्तु व्यंजनोत्तरयोः पूर्वः ॥ द्वितीयचतुर्थयोः स्वरपूर्वयो व्यंजनोत्तरयोः पूर्वा
गमो भवति ॥ यथा क्रमेण द्वितीयस्य प्रथमः ॥ चतुर्थस्य तृतीयः ॥ विख्याता मेघ्या विद्युतः ॥ तश्च विद्युतः ॥
साध्या वेदेवाः ॥ द्वितीयचतुर्थयोरिति किं ॥ आद्यमस्योत्तरं सर्वं इति किं ॥ वषट् श्वाहा ॥ यद्वा द्वे सव
ने ॥ एवं परयोरिति किं ॥ उच्चाये सदने ॥ मेघायने स्वाहा ॥ यमसूत्रेण प्रसक्तं द्वित्वनिवर्तयेति ॥ तुश
ट् ॥ अन्ये तु न्यथा मन्थंते ॥ पूर्वगमस्य द्वित्वनिवर्तयेति ॥ नैतत्सारं ॥ सवर्णमिव गणय पर इत्युत्तर
त्रनिषेधादेव तस्य तं निवृत्तिः ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ व्यंजनपरयोरिति वाच्ये वाचो युक्तं तत्र मथातिरं
स्तवयति ॥ सां हितासं हितसाधारणं परनिमित्तमुक्तं तत्र ॥ इहान्यतरस्य आगमनिमित्तत्वे प्राप्ते ॥
असां हितपदानां नित्यत्वात् तत्र गृह्यमाणे न्याय्यमिति कुत्वा वेकं तं व्यंजनपरत्वे सति तत्रैतद्विधा
नं भवति ॥ यथा ॥ न्यस्वादिह्यादि ॥ नायं पक्षः ॥ अध्ययनविशेषात् ॥ मूलसूत्रविशेषाच्च ॥ तथा हि ॥
मूलसूत्रे स्वरपूर्वत्वे व्यंजनमात्रपरत्वे च सति विहितं द्वित्वमत्र निषिध्यते ॥ न तु नत्र व्यंजनं विशेषि
तं ॥ तदपवादकत्वाद्वापि तद्विशेषो वक्तुमयुक्तः ॥ शिक्षादिपरीक्षणादध्ययनानुरोधेन वाचो यु
क्तं तत्राभिप्रायोऽस्मात्त्रिनिधीयते ॥ अपवादाद्वापि कयो रनयो र्भियमो नास्ति किमिति ॥ स्वरश्च

ए ७
राम ॥

लकारपूर्वः॥ अस्मिन् उपसर्गोपाध्यायपरमभूते पूर्वेषु विभुजेषु। उपस
र्गपूर्वेषु पाथलः॥ अतिआति। धामापरमाभूते। एवं पूर्वेषु न स सुहावे भुजा इत्येतेषु
वीगमोभवति। चकार आगमा न्वादेशकः। यथा। आ-भु-गति। नम आश्विदने च प्रसिद्धे
वालमयश्मयाय विभुजा जेतिकिं। विभुजमे प्रभुचमे। या च विष्टंदाः। रिवति किं। निस्वाने
मनुष्याणां। अधिस्वादिति। सखंदाया च विष्टंदाः। एतान्युपसर्गपूर्वा
णि। अंन्यां न्युच्यंते। अव्येति। पाथ इति किं। नुत्तिवी एवष्टंदा निः। अ
तिष्टंदा समुपहृताति। सवित्र आतिष्टंदाय। धामभूदि वस्त्वुवे। परमभूते वरे। य इ
नेष्टंदा। अधोवाहूष्मताः परः प्रथमो भिनिधानस्य शपिरास्य सस्थानः। स्पर्शपरा
हूष्मताः परः प्रथम आगमस्तस्य स्पर्शस्य स्थानः समानस्थानो भिनिधानो भवति। अ
भिनीयत इत्यभिनिधानः। आरोपणीय इत्यर्थः। वेदातरेतस्याभावाद् आरोपणीयत्वं।
यथा। यः कामयेत। अश्रमं नृजी ग्रीष्मे मध्यं हिने। अथ स्मयं विचुता बंधमेतं। यः पाप्मना
अधोवाहिति किं। शरघपराहू। ऊष्मता इति किं। रुक्ममुपहृताति। स्पर्शपरा इति किं।

२८
रा

इ धा चै व व जे टा च। सूत्रमिह मे वेष्टं। न त स र द्वयं। अघोषे लाक्षेः। अघोष एव स्पर्शपरे सति
 अघोषाद्वक्ष्यताः। प्रथमा गमोत्तवति। लाक्षेः पक्षः। निष्केवल्यमुक्तं। यः क्वा मये ता पश्चात्
 चो। निष्पामि। यः पाप्माना। अक्षराया व्याघारयति॥ दोषा वस्तोः। यः पाप्माना। आस्यार्त्रं जुहूर्देवासां।
 अघोष एवेति किं। कृष्णां च कनिः। उत्तमपरा तु लाक्षाय रास्य॥ लाक्षा य रास्ये स्य तु पक्षे उ
 त्तमपरा दघोषा द्वक्षराः परः प्रथमा गमोत्तवति। यथा। अक्षराया व्याघारयति। तीर्थस्त्रि
 ति। उत्तमपरादिति किं। निष्केवल्यं। यः पाप्माना। पश्चात्। तु रा द् लाक्षेः पक्षमपक्षिपति॥ के
 वि देव मूचुः॥ अघोष मूचुः सत्कृशा द्यो निव र्त्तयातीति। तत्रायं सूत्रार्थः। उत्तमपरा च घोषवत्
 उष्मताः परः प्रथमा गमोत्तवति। अक्रां दे तुः। अपरा क्ते। ब्रह्मवादिनः। घोषवत् इति किं। अ
 भ्याचमे। नीलो देवतं। अयस्मयं। प्रथमं कृष्णपरो द्वितीयं। कृष्णपरः प्रथमं स्पर्शः। स
 वगणपं द्वितीयं। धनो विर प्रशिन्ना। तथ्योऽशी। प्रत्यङ् सोमः। तन्मथ्यवितुः। प्रथम इति किं।
 ताः सन्तोऽहोति। उत्तमपरा इति किं। वाक्ते। कृष्णां परो यस्मात् असावूष्मपरः। सूत्रमिह मे वेष्टं॥

१९

बाउत्ताकारस्यासंस्थानपरः। बाउत्ताकारस्य मने आत्मनोऽसंस्थान ऊष्णपरः। अथ नः सव गिर्यं कि
नीयमापघने॥ समानं स्थानं संस्थानः। न संस्थानः असंस्थानः॥ स परोक्षः। स तथोक्तः। यथा। लि
रप्रशिन्। तथोऽशी। असंस्थान इति किं। न त्वमवि। तु। नेहं स्त्रुत्रिष्टं। अथ। अथे स्य यम
धिकारः। उक्तस्य द्वित्वविर्यथा मने तवो न वृक्षो धि कृत इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं। इति उत्तरं य
दृश्यामः। अवसाने रविसर्जनीय जिह्वा मूलीयोपध्मा नीयाः। पदावसाने व र्तमानो वर्य
फ विसर्जनीय जिह्वा मूलीयोपध्मा नीयाश्च इत्येतेवर्णादिचिन्तापघने। यथा। ऊर्क। रेफास
रं वेति प्राप्तिः॥ अवसानवचनं विरामासि प्रायं। तस्मान्न संध्याने निबेधः॥ यथा। ऊर्कमेत
नृताचमे॥ नास्ति मांति। मनःक्षेमे। यः कामयेत। यः पाप्मना। स्वरपूर्वप्रियनेषी प्राप्तिः।
अवसान इति वतुर्वणाः। यथेव स्त्रुत्रं केचिदुचुः। एकीकरणापक्षे दोषदर्शनात्
सो दोषः। अवसाने व र्तमाना रेफ विसर्जनीया दय इत्यन्वय संपादनं॥ अवमल आशी
र्धः सुव र्तिवदिति वेत्तु। नैव दोषः। रविसर्जनीयादीनां पदावसाने द्वित्वप्राप्तिर्दृश्यते उक्ता

९

रितेतिनेयमत्रशंकास्ति॥ अथ कुरतेति॥ अवसाने किं वा तवतीति साकांक्षतया वचनमनर्थकं स्या
 न॥ एकांकरं लेतु॥ विसर्जनाये इति वर्णसाहचर्यादवसानो वर्तमानो वर्ण इति लभ्यते न स्मारेकी
 करणमेव मतायी॥ ऊष्णस्वरपरः॥ स्वरपर ऊष्मादिवर्णापघने॥ स्वरः परोयस्मादसौ स्वर
 रपरः॥ यथा॥ दर्शपूर्णमासौ वर्णस्यः॥ वर्सेन ह्यति॥ बर्हिषा॥ रेकात्परं चेति प्राप्तिः॥ ऊष्मनि
 किं॥ एतिर्नो अकैः॥ स्वरपर इति किं॥ पार्श्वे॥ वर्णस्य स्वाहा॥ बर्सेति॥ अग्निर्ह्यस्य॥ प्रथ
 मपरश्च स्नासि स्नाथाय तपोः॥ लाक्षि स्नाथाय तपोः पक्षे प्रथमपर ऊष्मा॥ देवना
 पघने॥ उकार ऊष्मा तामन्वादिशति॥ सुभ्रं इह स्म॥ अष्टौ कृतः॥ न स्मादेनं विदुषा॥ प्र
 थमः परोयस्मादसौ प्रथमपरः॥ प्रथमपर इति किं॥ इष्टा च वज्रेण दारुकारो न यज
 णमात्रा कर्षिकः॥ तथापि शस्त्रहेतवे संप्रत्ययः॥ अन्यथा॥ अवसाने न विदुषा इति सू
 त्रे जिह्वा मूलीयो पद्मान्नीयो न हताव्यं॥ उच्यते नैव निषेधे सिद्धे॥ ऊष्मा चोत्तरा रीत
 स्य॥ हारीतस्य मते अद्योष ऊष्मादिवर्णापघने॥ वैश्यो मनुष्याणां॥ पुष्यति अत्र याप
 शुभिः॥ वैश्वानरस्य स्वर्गः॥ अदितिं प्रतिरो अक्रियामा॥ ऊष्मा गृहतां स्वर्गं न पेक्षा अर्थः॥ अ

किं

त्रयधशुभाग्रहणं न विद्यते। ऊ कोट्यं र व स्वरपरत्वेन प्रथमपरत्वेन न संबद्धं॥ त
 हापिन संबंधस्येव चोपवस्य विद्रोषो न स्यात्। अतस्तं नि वृत्त्यर्थे नान्यत्तमम् न
 अतः सर्वा विस्मृताः अत्र निषेधेना कू। रेफ परं र श्रृंकारः। एवं मू। घोषः
 घो। बो। क्ष। लो। नि। स्यं। द्वि। वे। मा। ते। विशि। न। ह्री। दा। नी। रे। क। प। रो। ह। का। रं। च। का। रा। कु। हं। ए। हा। री। न। न। तं।
 र्वं। ना। प। घ। ते॥ यथा॥ उ। ड। डे। अ। क्रयः॥ रे। क। प। रं। इति। किं। जु। के। त्य। मिः। ह। का। र। इति। किं। श्रु। कं। ते।
 न्य। त्वा। रे। क। प। रो। य। स्मा। द। सो। रे। क। प। रः। च। का। रो। हा। री। ता। न्वा। क। ष। केः॥ ट। व। र्ग। श्रि। न। व। र्ग। पि। रः॥ च। का। रो।
 हा। री। ता। न्वा। दे। श। कः॥ ट। व। र्ग। स्त। व। र्ग। पि। रो। न। द्वि। च। मा। प। घ। ते। यथा। व। ष। डू। ते। वि। लो। वि। डू। इति।
 न। व। र्गः। पि। रो। य। स्मा। द। सो। त। व। र्ग। पि। रः॥ ट। व। र्ग। इति। किं। वा। के। न। त्ते। ए। वं। प। र। इति। किं॥ व। ष। डू। क।
 ष। लं। निः॥ वि। डू। म। रु। नः। ल। त। व। र्गो। यि। व। का। र। पि। रो॥ हा। री। तः। सां। नि। ध्या। ह्रु। भ्य। ने। त। न्म। ते। ल। त।
 व। र्गो। नि। स्व। लु। य। व। का। र। पि। रो। द्वि। च। मा। नु। तः॥ यथा। लं। का। रः॥ क। ल्या। णी। वै। ल्वो। यू। पो। न। व। ति॥
 त। व। र्गो। यि। क। ने। व। तुं। न्ना॥ इ। षे। वा। य। व। का। रो। पि। रो। यी। भ्यो। तौ। तथो। कौ॥ पर। श्र। च। का। रो। हा। री। ता। क। ष। केः॥

मू। घो।

धु। वं।

धु। के।

धु। तं।

धु। कं।

धु। च।

धु। वि।

धु। डू।

धु। क।

धु। ल।

धु। तः॥

धु। यथा॥

धु। लं।

धु। क।

धु। तः॥

१००

राम

पर इत्येकवचनेन गृह्यते च वकारः एव स्त्रिंशत् निमित्तयोः सोऽपि न द्वित्वमापद्यते ॥ यथा विश्वदाव
 ने ॥ आग्रावृषण्डा ॥ कल्पां जुहोति ॥ स्पर्श एवैकेषामाचार्याणां मित्यत्रोवधारण निराकरणाय
 मारंज ॥ अथ वा द्वित्वे कुतः परे द्वितीयपर्यायो द्वित्वविधिर्नास्ति ॥ अनवरस्था प्रसंगात् ॥ ननु स
 वर्णसर्वगीयपर इति परस्त्रेणापि पुनर्द्वित्वनिषेधः ॥ पो नरुत्तये माल स इति मृतभेदने च होव ॥ १४
 इति ब्रूम ॥ हारीतमते रुष्माद्यो षडित्यादिस्त्रिंशत्पञ्चकमनिष्टं ॥ सवर्णसर्वगीयपरथा ॥ सवर्ण
 पर ॥ सवर्णगीयपरश्च द्वित्वं न्यापद्यते ॥ सवर्णत्वेनामसारूप्यमुच्यते ॥ ननु ल्यस्त्रानकरातामा
 त्रं ॥ सवर्णगीयः समानसर्वधीत्यथा ॥ अत्र कायस्वाहा ॥ अत्राहवी ॥ धिपिप्यते ॥ यद्गोहिता ॥ स
 यत्ता ॥ त्वं वाते ॥ सर्वर्षिपशुण्यवमादीनि ॥ सवर्णगीयपराप्यपिवहमः ॥ अंको न्यंको ॥ प्राविमुप ॥
 कां डात्कां डात् ॥ तं ते दुश्चक्षाः ॥ अंभस्त्वा ॥ अतुनासिकद्वस्तु ककारो मध्यम आगमः ॥ गका
 रश्च तकारश्च तकारे च यथाक्रममिति वचनादि मय्युदाहरणं ॥ पौड्या यज्ञः पाड्याः तात्र
 याद्युद्धमिति ॥ एवं च इति किं ॥ वा अत्रासं ॥ षण्मासः ॥ विदथानिमन्महे ॥ हन्ता ॥ नानुत्तम

त्रिभाष्य०

०१५

उत्तमपरथा नकारो यं प्रतिप्रसवार्थः॥ उत्तमपरः अनुत्तमे द्विविधमापद्यते। यथा। याच्ना। यज्ञेयज्ञेन
उद्व॥ आक्षारथा पाप्मानं। अनुत्तम इति किं। नस्मादेवा॥ उत्तमः परो यस्मादसावुत्तमपरश्च
वर्षी सवर्गियपर इति प्रतिषेधः। सावयमारंभः॥ अथैकेषामाचार्यिणी॥ अथेत्ययमधिकारः॥
एकेषां मते क्रियत इत्येतदधिपुनरेवेति न व्यभिक्तं उत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ लकारो ह्रस्वकारपरः॥
एकेषां मते लकारो ह्रस्वकारपरो। इत्येनापद्यते। यथा। मिल्हा। आलुभंत। शतवल्शो विरोह।
ततो बिल्वेः॥ एवं पर इति किं। कल्माषाधिकृत्याणां॥ हकारश्च शकारश्च वकारश्च ह्रस्वकाराः॥
ते परे यस्मात्सतथोक्तः॥ अत्र ह्रस्वकारकार्यमिष्टं। ननु वकारपरो नापि परसूत्रमिष्टं। स्प
शस्पर्शपिरः॥ एकेषां मते स्पर्शपरस्य शो द्विर्वनापद्यते॥ यथा वाग्देवी। अपामो ज्मानं। आक्ष
रः। सप्रत्नवेत्। यमभवानः॥ स्पशपिरो यस्मादसौ स्पर्शपिरः॥ पदतिष्ठव्यं जनपरः। प्राकु
तः॥ व्यंजनपर इति स्पर्शव्यतिरिक्तं व्यंजनपर इत्यर्थः॥ अन्यथा स्पर्शानामपि ग्रहणं सर्वं सूत्रं

०१५
॥ राम ॥

स्य

विस्पर्शपर इत्युक्तत्वात्। पो न कर्त्तव्यं स्यात्। ननु निमित्तविशेषान्निमित्तविशेषोक्तिः। पदात्तत्वं च निमि
त्तिने विशेषः। निमित्तस्य तुः सर्वव्यंजनात् कल्पा मिति चेत्। तथापि शिभागे निमित्तविशेषस्य वे
यर्थी। स्पर्शपर इत्यत्र सामान्येनापि निमित्तविशेषस्यापि गत्वात्। नस्माद्यद्यपीदमनस्त्वाद्यप्य
वात्र व्यंजनशब्दे नोच्यते। चकारो यद्यपि स्पर्शकिर्षकः। पारिवेष्या नकारस्यानुकर्षणं तथा हि।
अनस्त्वादि व्यंजनपरत्वे न्यस्य शान्तिमिति कृतानां पदांते स्थितिर्नास्ति। स म्राडि यत्रास्ती चेत्।
नैवं। न सः सामिति रापर इत्यनवेय्यत्वात्। नैव विकृतत्वं। इति शब्दे मकारस्य द्वित्वसङ्गर्षबोध
यतीति अध्ययना नुरोधोऽनुपपत्तिरिति। नस्मान्नैष निषेधविषयः। नापि ब्रह्मसर्वतः। न्य इर
भिभिरित्यादिविषयः। कुतः। इह प्राकृत इति विशेषणं विकृतसङ्गर्षकत्वं यति। अन्यथा स्व
स्यवेय्यत्वात्। तच्च विकृतत्वं नकारस्य डकारस्य वा अतस्त्वादिपरत्वे सति क्वचिदपि पदांतेन
दृश्यते। नस्मात् प्राकृत इति प्रयोगः। नकारस्यानुकर्षणं। युक्तमिति परिशेष्यं किं

जिभाषा च माहिषेयेपिनकारस्थानु कर्षणी सिद्धवेत्। कथ्योक्तौ। तत्रेयं सृजयोजना। एकेषां मते पदंतिः।
 प्राकृतो नकारो न स्था दिव्यं जनपदो न द्विल मा पद्यते यथा। जना न्न या न यति। आमन्त्रतीते। एका
 न्हो मान्। पदां तदुति किं। अन्या यति। अन्वह मा साः। अन्तरादि पर इति किं। ता न्क ल्य य वि। इ मा न्न
 दान्। प्राकृत इति किं। ता न्न क्ष ध्वं। वेद वान्न शौ हणः। ननु कथं मर्षं कृतं। रेकोष्ठवर्णोत्पूर्वश्च तवर्ग
 च परश्च नः। तवर्गस्थान इत्याहु रनस्थाने न्य उ अ त इति वचनादस्ति स्थान नेद कृतं विकृतमिति
 ब्रूमः। शिक्षा चैव वक्ष्यति। रेकोष्ठवर्णकारो यः पदां तो यत्र दृश्यते विशोषं तत्र जानीयादित्यमित्य
 भिधीयते। व्यंजनमस्मात्परं व्यंजन परः। प्राकृतिः स्वभावः। तसंबंधी प्राकृतः। उदात्तात्परोनुदात्त
 स्वरितः। प्रातिह तपादवत्ते तैरो व्यंजन विषयमेतत्। उदात्तात्परोनुदात्तः स्वरितमापद्यते। यथा। स
 इ धातः। अथाब्रवीत्। वस्यसि। प्रउगं। तया देव नया। वर्णविभागावस्थायामनुदात्तत्वे सत्येव पु
 नः स्त स हितायामेव तल्लक्षणा स्वरितत्वं। प्रउगमित्यादौ विज्ञेयं। व्यंजनां नहि त्रिषु। व्यंजनां नहि
 तेषु दात्तात्परोनुदात्तस्वरितमापद्यते। यथा। तदग्ने अमृषः। यस्त्वाहृह। इत्यादि। अतर्हि तो व्यवहितं

३४

१९२
रामा।

११३

तुशरोनिवर्त्येति । तस्मादनुसृत्य विरुद्धः । एवम् । यमनुःसाशागमः । आदिपुत्रेकपदजस्यपरः ।
 आगमान्वादेशकः श्रवकारः । आदिष्वेकपदं । वंडपदे कृष्णपरानुत्तरा । मोक्षकी । यथा । शोःसा
 मोहाइवेति । आदिष्वितिकिं । तासां त्रीणि । एकपद इति किं । तं मासं सृज । अखंडविशेषेणेति ।
 त्रिषाहसोवो । ऊष्णपर इति किं । मायामायिना । नांतविकारात् । सर्वं । नखलुपहंतविकारात् । सर्वस्मिन्
 तु स्वाशगमो भवति । यथा बहिःस्तेष्वनुवाहिते । हिटुजिगेति प्राप्तिः । अंतविकारादिति किं । नादि
 रंसी हि पदं । अंतस्य विकारः । अंतविकारः । तस्मादंतविकारात् । अपग्रहाः समानाक्षराण्यनुना
 सिकान्येकेषां । पानिसमाक्षराणि अपग्रहसंज्ञानितान्येकेषां मनेष्वनुनासिकानि । कुलादि
 नीवसुमती । अपग्रहा इति किं । अमी इति । तन् इति । समानाक्षराणां किं । सोऽवेवेतस्य प्रग्रहा
 क्षरशब्दोर्नियतलिंगतया परस्परान्वयो घटते । अपग्रहाः । अपग्रहाः । पदं च लुतं शांखायन
 कांडमायनयोः । पदलुतवत् पदं च पदकाले शांखायनकांडमायनयोर्मते अनुनासिकं भवति । यथा ।
 त्वी इत्यब्रवीत् । अस्तु ही इत्यब्रवीत् । पदमिति किं । संहितायां मात्तरे । चकारः पूर्वसूत्रोक्तविधेर्यस्य
 मुत्रैककरोति । अपरे आहुः । लुतेकस्वरं पदमिति । अन्यन्मात्तरे नहि नती इति । नेदं सूत्रद्वयमि

११३

हं॥ अकारस्तु सं हितायामपि॥ सान्निध्या इनुनासिक स्तुतो गृह्येने। तुशब्द प्राकृताचार्यमेव निवर्त
 कः॥ अतएव संहितायामसंहितायां च अकारः पदान्तः स्तुतो नुनासिकोत्तवर्ति। यद्यप्यकार इति सा
 मान्योक्तः। तथापि अन्वादेशो न्यस्येति वचनादपिशब्दः अनुनासिक धर्मत्रयानिमित्तिर्न पदान्त
 मेवाऽकारमन्वादिशति। यथा। सुश्लोकां३ सुमंगलां३ उपरुतां३। यशोममां३ ब्रह्मान्। इत्यन्यस्यां
 शाखायां। अपिशब्दः किमर्थः॥ सत्यराजा नृअन्वा इत्योहा। विधित्यः सोमा नृ न विधित्या इति। शां
 रवाय नृ कांडमाय नृ योरव्ययं विधिरकारे स्तुते समतः॥ सर्वमेक यर्म पूर्वेषां३ सर्वमेक य
 र्म पूर्वेषां॥ ॥ सर्ववर्ण जानमेक मय एक श्रुतीति सर्वेषामिती॥ यमो नाम स्वर उदात्त इत्यर्थः॥
 पूर्व नाम याज्ञिकाः। नेषां यज्ञकर्मण्येक श्रुतिर्भवति सर्वा। अन्ये मन्वन्ते। पूर्व नाम केचिच्छास्त्रि
 नः। तेषां सर्वमेक श्रुतीति। अथापरे कथयति। सर्वमेक स्वरमनुनासिकं सवतीति। समा नृ क्ष
 र मात्राये क्षामपि क्षिती। नेहं सत्रमिहं॥ ॥ इति त्रिभाष्य रत्ने प्रातिशाख्यविवरणे पर्व व द
 शो ध्या यः॥ ॥ अथ सकारयराः॥ अथेत्ययमधिकारः॥ इत उतरे गृह्या विज्ञेयाः सकार
 यरा इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं॥ गतारयरोयेभ्यस्ते सकारयराः॥ स्रगो ह पोश पदा इत्यस्वरप

१४

रे॥ सा॥ शो॥ हा॥ पा॥ रा॥ इत्येवमपि शब्दादसकापरास्तस्मिन् सकोस्वरसंयुक्तानुस्वारगमं
 भजते। यथाविस्तरं स्वयं देवाय ध्यायेत्। सोऽसामोद इवेति। ठोकारेण किं। ठाशासना। ह्रस्वः
 शुबिषत्र। कस्व इति किं। प्रजामामासासीत्। पांसुर इरावती। राधेस्वर्किं। आहर्तं गतं सहाय
 दासीनः राक्षसति। पदादय इति किं। अग्निरुक्थं नवाहसा। सोमं पिपासे रा दहाश सहा। स्वरपर इति
 किं। विस्त्रस्य। हस्तयोः। कविनास्तः। केचिदुक्तं त्रेहि गृहं धामं जीवन्ते। तदनुपनीं। पदादय
 इति नियमात्। अंसाया इत्यत्रानुस्वाराऽभावप्रसंगात्। ननु। हिंसीपरमं ह्येन दजोहाह
 रणमिति चेन्न। मैवा। हिषु जिगेय। नियमाभावात्। पदादावपदा होचहि गृह्यास्य कार्यसि
 धेः पुनरत्र गृहणव्यर्थः। स्वरः परेयस्मादसौ स्वरश्च परः। तस्मिन् विकृते। यः। अग्निराद्यध्व
 शान्वादेनाकेऽ। सकारात्परेन स्मिन्स्वरे विकृतं मापनेपि व्यंजितं। सुपगतेपि स्यादनुस्वारविधिः। यथा।
 अयहः स्यग्ने॥ राक्षसः॥ शब्दस्योदिषु शकारमन्वादिशति रुकारः। एतदर्थमेव स्वरव्यत्ययेपि श
 कारगृहणं तत्राते कर्त॥ रा इत्येवैवर्कः। शकारः सकारपरेनुस्वारागमं भजते। यथा। नाराशक्षं सीधेण।
 अपद्यो दद्यथो यमारं नक्ष। शक्षं स्तानं नोदाते। शक्षं स्तानं तस्मिन् गृहणे अननोदाते सकारपरेन

राम०
१४४

वत्यनुस्वारागमः। उतशंसोऽसुविप्रः। अंतोदात्तशतिकां। अश्वस्याविशस्ता। स्वशोहेति प्राप्नो सत्यांशकारस्य स्व
 रपरत्वाभावेपि नायं विधिनिषिध्यतामिति ग्रहणी। अने उदात्तो यस्य तदंतोदात्तो अनंतोदात्तो। तस्मिन्
 अशंसं सन्। अशंसं सन् नित्यस्मिन्महलो स्यादनुस्वारागमः। अतिव्यशंसं सन्। अपदाद्यर्थो यमा
 रसः। नशसन् संशसनेन॥ शसन्। विशसनेन। इत्येतयोर्ग्रहणा योरनुस्वारागमो न स्यात्।
 शसन्वाज्यवा। शनो विशसनेन। स्वशोहेति प्राप्तिः। मापदादिरनुदात्तः। मा इत्येवं वर्णः पदादि
 रनुदात्तः। सकारपरोनुस्वारागमं सजते। अत्र नियमाभावात्। सकारस्य स्वरपरत्वाभावे
 पि निमित्तत्वं भवत्येवं। यथा। अहमस्मिन्। मांसं स्य च न्याः। पदादिरिति किं। सिलिकमध्यमा
 सः। अनुदात्तशतिकां। मासं दीक्षितः। पुमां पूर्वश्च नित्यं। चराच्चा मा इति ज्ञापयति। पुमां। इत्येवं पूर्वो
 मा इति वर्णः। सकारपरो नित्यमनुस्वारागमं सजते। उ-युमांसं हंति। मा मांसं ते कार्ये। अनुदा
 तत्वे निवर्तको नित्यशब्दः। सकारपरश्च॥ चराच्चा मा इति ज्ञापयति। मा इत्येवं वर्णः सकारपरोनुस्व
 रागमं सजते॥ अमांसं सकारयत्वात्। नावम्पहपूर्वः॥ मापदादिरनुदात्त इत्यस्यायं मपवादः। अत्र
 ग्रहं पूर्वो मा इत्येवं वर्णः। अमांसं सकारयत्वात्। नावम्पहपूर्वः॥ मापदादिरनुदात्त इत्यस्यायं मपवादः। अत्र

१५५

यस्मादसाववगमयुः ॥ सुमा सोमा मा भित्ति ॥ चकारो निषेधा क ॥ मासि मासु मासः ॥
 मासां ॥ इत्येतेषु महयो पुनस्या ॥ दुस्वारा गमः ॥ एषामपि मापदा ॥ निप्राप्तिः ॥ केचिदत्र प्रथमे
 मासि पठनीत्युदाहरंति ॥ तदसाधु ॥ नपदेदि स्वरेनित्यमित्यनेनेव निषेधः सिद्धः ॥ तस्मादन्यथा
 स्वायां बहुस्वरमपर सुदाहरणमवधारणीया ॥ दशसुमास्तुतिः ॥ वण्मासः ॥ मासां प्र
 तिष्ठित्यै ॥ हिपुजिगाजिघा ॥ छंदसिनेत ॥ सुयदाता ॥ सीकनीया ज्याया जघीया रघीया श्रेया
 द्रसीया वसीया भूया ॥ सो जक्षिवा जघ्रिवा जिगिवा जिगिवा तस्त्रिवा दशवा ददिववा पपिवा
 पापिवा विदा विविशिवा शुश्रुवा सस्त्रवा ॥ हिपुजिगा ॥ जिघा ॥ छंदसिने ॥ अतः स यन् ॥ आता
 ॥ सीता ॥ कनीया ॥ ज्याया ॥ जघीया ॥ रघीया ॥ श्रेया ॥ द्रसीया ॥ वसीया ॥ भूया ॥ सः ॥ जक्षिवा ॥
 जघ्रिवा ॥ जिगिवा ॥ जिगिवा ॥ तस्त्रिवा ॥ दशवा ॥ ददिववा ॥ पपिवा ॥ पापिवा ॥ विदा ॥ विविशिवा ॥
 शुश्रुवा ॥ सस्त्रवा ॥ इत्येव पूर्वसंस्कारयरोनुस्वारागमो भवति ॥ यथा ॥ हिः सीः परमेव्यो मंत्रः ॥
 चिनुते हिः सायौ तेन पुः स्वताः ॥ पुः सः पुत्राः ॥ लोक्म जिघ गाः सन्तस्त्रस्त्रम जिघाः सन्तः ॥
 स्रवा ॥ छंदसिने ॥ न इति किं ॥ प्रयुक्तं सुभे निपासि ॥ गभे मुष्टिमतः स यन् ॥ यदाति किं ॥ अतः स न शुक्लः ॥

१५५

अन्वाताः सौख्यि॥ इदितिकिं अनुवाता सः स्व। कनीयाः सो देवाः। ज्यायाः सो भ्रातरः। दाद्याः
 सो भ्रातरः। अथो रघीयाः सः। प्रथेयाः सः। अथ रुसीयाः समाक्रमणां वसीयाः सः। भागधेयेन।
 भूयो सो न्येभ्यः। सविसर्गे न किं॥ अन्नादो भूयासः॥ जक्षिवाः सः। पपिवाः सः। जक्षिवाः सः मध्यो
 भि। वाजं जिगिवाः सः। जिगिवाः सः। एतिशाखांतरे॥ धुम्रातस्त्रिवाः सः। दाश्याः सो दाशुषः॥
 पुत्रयोदादिवाः सः॥ पपिवाः सः। अथ विप्रोपापिवाः सः। सारस्वतः। विदाः सः। अविदाः सः। अथ कु
 म। प्रवि विशिवाः समीमहे॥ यधुश्रुवाः सः। वाजं सः सवाः सः। दाश्याः सो दाशुषः॥ अथ कु
 स्वादिषुचैकपद इति प्रात्याकारपरोत्तरात्। गमः किं न स्यात्। अथ सकारा इत्यक्षविषयस्य स
 कारस्यानुवृत्तिरिति वक्ष्यते। माह दशमोऽध्यायः। वसीयातस्त्रिवाः सः। सवेत्यत्र सकारपरोत्तरात्। गमः किं
 न स्यात्। उच्चारणसामर्थ्यादेवेति प्रथमः। परिहारः। अथवा आताः सौख्येनोत्थाप्येति यदि
 पुमवत्र दीघानिंतरमनानुस्वार इति साहचर्यादिपि न स्यादनुस्वारस्य सः स्वातिरेकान्तरमिति तात्पर्य
 परः। परिहारः। आकारे कारोकोराः। सिपि पराः पदोतयोः॥ सिपि परा आकारे कारोकोरास्त
 योः सिप्याः पदोतयोः सतो रनुस्वारगमं भजते। यथा। वकाः सिपि पदोतयोः। ननु माः सि
 गृहतां। दशहवाः। सिपि पदोतयोः। अथ कुतः। अथ आताः। अथ वकाः। अथ सिपि पदोतयोः। अथ कुतः।

स्मिन्विद्येतेतद्विस्वरंतस्मिन्॥ ॐ जीषि जिगासि जिघास्य जासि य जासि ददासि रधासि वर्तया
 सिवाचकारो निषेधाकर्षकः ॥ ॐ जीषु प्रभृतिषु नानुस्वारा बभूवुः स्यात् ॥ आकारेकारोकारा इति
 प्राप्तिः ॥ बहुस्वरत्वादेषु पूर्वसूत्रनिषेधानसिध्यतीत्यत्रायमारंभः ॥ यथा तेन जीषि ॥ अ
 धा जिगासि ॥ जिघासातिशार्वतरो ॥ प्रथमे जिघासति ॥ आत्वमजासि गर्भं ॥ हविषाय
 जास्य जेबृहत् ॥ याभिर्ददासि ददाशुषे ॥ दधासि ददाशुषे कवे ॥ अश्वमावर्तयासि नः ॥ दंसना
 न्यो दंसो सिर्दंसं वषदंसं शोदंसं शुकादंसं द्वाभ्यां परः ॥ दंसनाभ्य इत्यादिषु महतोषु पर एवानु
 स्वारागमो भवति ॥ वैश्वानरस्य दंसनाभ्यः ॥ स जोषावञ्चिना दंसो सिः ॥ भिरिति किं ॥ युष्माको त
 रिशा दसः ॥ पुरुदंसं संसनि ॥ वषदंसं शोसे धातुः ॥ पशुदंसं शुकासुः ॥ दंसं द्वाभ्यां मलिम्लूरा दंसं
 सेयेतावतैवात्त्रं किमश्वि कपर्दपाटेन ॥ कुर्वती मे मोय दसदित्यादौ माभृदिति ॥ पर इति किं ॥ वष
 दंसं शो इत्यत्र ख्यनदयेपि सादिषु चैकपद इति प्राप्तौ सत्यां पूर्वत्र माभृदिति ॥ ननु महतासां गच्छ
 देवानुस्वारः ॥ पूर्वत्र न भवति ॥ यथा ॥ रुसीया च सीयेयादौ महतासां मर्त्यादुपपादितौ नैव ले

६९

षः॥ स्वादिषु वैकषद इत्यत्र ऊर्ध्वसामान्य उक्तं। अथ सकार परा इत्यत्र तु न विशेषः। उक्तः। सामान्यविशेष
 यो विशेषो बहुवचनितिन्यायः। तथा सति बलवत्ता तथा सति बलवत्ता रायमेव भवति। चाधनमेव भ
 वति। न तु दुर्बल बाधनमिति। तत्रैव ग्रहणं सामर्थ्यं समर्थनीयं। न तत्र दुर्बल स्थाने तथापि अधिकः
 पुरुषो विरोधिनमधिकमेव बाधते। भ्रष्टाणां च। न तु कस्यचिदप्यत्यमिति अत्यन्तं प्रयोग
 मुपपद्यते॥ मः स्ये मः सते यः सद्यः सन्वः सते वः सगः॥ मः स्य इत्यादिषु स्वादनुस्वारागमः॥
 यथा यः शः नास्ति मः स्य इति। श्रमः सते भद्रा इदं स्या। शोचिषा यः सदिध्वन्यत्रिणा। इषवः शर्म
 यः सन्त्र। अग्निने विः सते रयि। तिग्मशृगो न वः सगः। मः स्य सद्ये ताव ते वा लं किमखिलपदपा
 ठेन। उत्तमस्यावद्यति। यस्य भ्रयाः सः। अधव सुवसतीत्यादौ मा भूदिति। उन्त्र वः शः। उत्तरा। इत्येव
 पूर्ववशमित्यस्मिन् ग्रहणे स्वादनुस्वारागमः। यथा। उदः शमिव ये मिरे। प्राचान वः शं कारोति।
 एवं सर्व इति किं। न वति वः शं वा एष चरति। अक्रः स्रक्रः स्यते रः स्यते रः स्यते भ्रः शते। अक्रः स्वे
 त्यादिषु स्वादनुस्वारागमः। धावाज्या क्रः स्र। उदक्रः स्यते स्वाही। नास्माद्राष्ट्रं प्रः शते। रः स्ये च। रः स्ये

६९

इत्यस्मिन्महतो स्यान्नुस्वारागमः। एकोरं ह्यै। चकारस्य व्यतिहारेणान्वय उत्तरसूत्रे प्रयोजनमुच्यते।
 एकारउरस्यस्य नितांतः। इत्यादिस्यस्मिन्महतो पूर्वसूत्रस्य चकारस्य मर्पित एकारानितातो भवतीत्युस्यस्य
 मते। नितां ह्यस्तीव्रतरप्रयत्न इत्यर्थः। नैतन्मतमिष्टं। विरि त्रिसंख्यासु। विरि। त्रि। एवं पूर्वकुष्यपरोनु
 दिः स्वारागमस्यात्र। एभिर्धौषि संख्योच्यते। असुसुशब्दं वजीयित्वा सु इति सप्तमी क्ति भक्तिरुक्ता यथा। अः
 कारः प्रथमाविभक्त्युपलक्षणां। विः संख्ये स्वाहा। यदि संख्येति द्वेतेन विराजो। चत्वारि संख्ये स्वाहा। त्रिः
 शीत्रयश्च। त्रिमहती विस्पष्टार्थी। यतो विरि संख्यास्त्रिजे जतैवा लं। यथा। वाघाव पूर्वस्यत्रवका
 रो विस्पष्टार्थः। संख्येति किं। विरो जनाया सखिषः पातु नक्तं। त्रिष्टपैवा स्मै। अस्विति किं। त्रिधारा रोच
 ने द्विः। विः शुमारः। त्रिः संख्ये स्वाहा। स संख्ये स्वाहा। स संख्ये स्वाहा। स संख्ये स्वाहा। स संख्ये स्वाहा। स संख्ये स्वाहा।
 किं संख्ये स्वाहा। शिः शुमार इत्यासौ। दि गृहदोषु स्यादनुस्वारागमः। यथा सिंधोः शिः शुमारः। किं
 तत उष्टि संख्येति। उभयते संख्ये स्वाहा। यिकु यति। स संख्ये स्वाहा। शरीरमेव स संख्ये स्वाहा। स संख्ये स्वाहा।
 जिह्वो मयाः। तन्ने संख्ये स्वाहा। ब्रह्म संख्ये स्वाहा। शरीरमेव स संख्ये स्वाहा। स संख्ये स्वाहा। स संख्ये स्वाहा।
 परं किं संख्ये स्वाहा। पदे कदे शतया ब्रह्म दानार्थं। किं संख्ये स्वाहा। किं संख्ये स्वाहा।

[illegible]

१०८
रामा

यथा। प रि द्वे ष सो अं ह तिः। अं हो मु वं व ष रं य क्षि या नी। स्तु चे सां ह ति ता या मो च वि धा ना द ह दे व
 ना मि त्या दो न स्या द र्थ वि धिः। किं तु। य स्मि न्नि स ज नी यो रे फं ना प द्य ते। त स्ये वो पा द नं। अं हो जि
 धा। अं हो मु य भ्यां। न न्व यं चै क वं धः। रे फ षा त स्या यं वि धिः। वि हि ता नु स्वा र स्ये व रे फं नि ये ध
 ते ति ना यं दो षः। सि द्ध स्ये वा नु स्वा रः। स्या त्। नो ध्य ना न तु वि धि र्ति दि क पा लः। अत पा ञ्चा स्य
 हाः। इ ती ति किं। व ड्हा भ वी ति। ने नो मु च्च वं ह सः। अं सा वा ए ष ग दी तः। अं हं ये नू व ता सि ड्दे स
 क ल प द पा ठः। सर स म ह व सं ना ये ति नि ये धा र्थः। प रि प र्णा मो ऽं श मा त्व या ऽं श भु वा सो मां भु
 वे ति किं। अं शे ये ना व नो ग्न ह ए त था वि धि प द स ज्ञा वा ता अं श मि त्ये त स्या त्। ने ना ऽं श म श ष ड्भि र्
 ऽं शु भिः प व य ति अ प्य का ना दि वि व च ना त्। अ नं शु कु वं त इ त्य यु हा ह र यां। व षा ह ना वं नं।
 प्रा णा वा अं वा वः। अं शु रं शु से। म मा दि त्या अं शुं। अं रं न प ग्ज्जा नि। अं शु न ते अं शु वः।
 यो वा अं शो रा य त नं। अं सा य स्वा हा भ ग या। उ पां शु स व नो य दु पां शु स व नं। त मु पां शो स म
 स्था प यं न। अं दि त्ये ता व ति ट्ही ते। इ त रे वां म प रि ग्ग ह स्या त्। त था वि ध प द स ज्ञा वा ता अं शो

१००

अथ गृह्यते। पदमेकदेशे श्रुतिः। अथ वदति तदा सति पदैकदेशेषु। पशुं पशुपतेने अथेत्यादिषु प्राप्ते
 यात्र अनुस्वारः। तत्रानिदी आदिभिर्दि। सन्ने। स्थानेषु मा भूदिति। यथा। अरु सदृशादि। अथ
 उदात्तोः से। सायाः साभ्यामः साविति। अथ नह आदिरित्यर्थः। यद्विपदादिषु सः सा सानि
 अः से। साये अः साभ्यां अः सोऽये सु स्यादनुस्वारगमः। इति शब्दः स्वरूपवाची। इति शब्दः
 पदधाति। शिसः साय स्वाहा। अः साभ्याः स्वाहा। उत्तरेः सावेव प्रतिपदधाति। आदितः सत्तः इति किं।
 असा वब्रवीच्चित्रविहिता॥ नासावानासावा॥ ७॥। यद्युदात्तत्वे सति अव्यसावित्यस्मिन् महोत्तरस्वत्वे
 स्यादनुस्वारगमः। इत्यादसावे। हीये। इति त्रिभाष्ये रत्ने प्रातिशारयविवरणात्। उन्नाध्यायः॥ ८॥
 तीव्रतरमानुनासिक्यमनुस्वारेत्तमेति श्रुत्यायनः। अनुस्वारश्च उत्तमाश्च अनुस्वारेत्तमाः। तेषु
 तीव्रतरं भवत्यनुनासिक्यमिति श्रुत्यायनो नाम मुनिर्मन्यते। तीव्रादधिकं तीव्रतरं। अनुनासिका
 अनुनासिक्या। नासिकाविवरणात्। अनुनासिक्यमित्यस्य विधेः पयत्नदा कुमुपदिश्यते। यथा
 अमीः रसुषदः। यं कार्यं कामयते। वचने परिर्वचते। मणिना रूपाणां देवा। एतेष्विति किं। पुकासुप

१००
राम

दधाति। तिग्ममायुधी। सुश्लोकां सुमंगलां। समस्तं सर्वत्रितिको हली पुत्रः॥ सर्वत्रानुनासिका
 वर्णेषुतीव्रतरत्नसमभितिको हली पुत्रो मन्यते॥ स ररायः। संयत्राः। न्यङ्गिः। उपरुतां
 होइयादि। अनुस्वारे विवति भारद्वाजः। अयुः सः म तमी। अनुनासिक्यमनुस्वारे स्यादिति भा
 रद्वाजो मन्यते। यथा। तनुवा जयत्वं सत्वा। अनुस्वारादन्यत्र शैत्ययनविधिः॥ उत मे पुतीव्रतर
 त्वं यमादिषुतीव्रमात्रमिति। नकारस्य रेफोष्मकारभावाच्चकारावृष्ट्यकारे लुप्ते सति हलोपाच्च
 रमिति स्थविरेः कोटिन्यः। नकारस्य रेफोष्मकारभावाच्चकारावृष्ट्यकारे लुप्ते सति हलोपाच्च
 उत्तरमुत्तरमनुनासिक्यमानुपूर्व्यपातीव्रतरस्यादिति स्थविरेः कोटिन्यो मन्यते। त्रीं
 रेकादशाः इहेयत्रानुनासिक्यसंयोगमात्रवत्। ऐकाः धृक्त्वाः श्वेत्यत्र तु ष्ठिः। मत्ताः इइइत्य
 त्रतीव्रतरं। स रशितमित्यत्र तीव्रतरमित्यानुपूर्वविज्ञेयं। अत्र शैत्यायनविधिः। व्यंजक
 लेशस्वरश्चात्राधिकः। चकारस्थविरे कोटिन्यमन्वादिशति। तत्रानुस्वारविधाने स्यादनुना
 सिकस्वरस्य व्यंजनकालः। इत्थाधिको लोःधिकस्यादिति स्थविरे कोटिन्यो मन्यते। युजाथः

790

११०

राम

ॐ कारं तु प्रणवे एकैर्धत्ततीयमात्रं ब्रुवते। प्रणवे अकार अर्धत्ततीयमात्रमेकं ब्रुवते। एकै आचार्यः
 अर्धत्ततीयमात्रमाहु रित्यर्थः। अर्धत्ततीयययो से अर्धत्ततीये। मात्रेयस्यासावर्धत्ततीयमात्रः
 तं। ओ इषेत्वा। समुद्रो वै धुः। ॐ॥ ब्रह्मसंधत्तं॥ येभ्यश्चैनत्प्राहुः। ॐ॥ काले निषयिसेव वधि
 ती। स्वाध्यायारंभे शेषस्य प्रणवस्य स्वरस्य च। अध्यायस्यो नुवाका स्यात्ते स्यादधत्ततीयता।
 न तु राक्षस्य प्रयोजनं मुच्यते। सध्यद्वाराणां वेदप्रणवंचांतरा तथेति॥ काले निषयि। सध्यद्वाराणां।
 स्नानसंतीपाणिनीयेपि। ओंकारमात्रं यदीव कालो निरूपितः। इह तु प्रणवस्त्वल्लविशे
 णासौ कालो निषिध्यते। वेदस्य प्रणवे तु स्यात्समकारे द्विमात्रं तेति। प्रणवविशेषे काले द्वि
 शेषः। प्रत्येतव्यः। उदात्तानुदात्तस्वरितानां कस्मिन् श्रिदिति श्रौत्यायनः। उदात्तानुदात्त
 स्वरितानां मध्ये कस्मिन् श्रितस्वरे प्रणवेः प्रयोक्तव्य इति श्रौत्यायनो ब्रुवते। यत्र अर्धत्त
 प्रचयः कौंडिन्यस्य। कौंडिन्यस्यैव प्रणवो धत्तप्रचयो भवति। चतुर्थस्वरो धत्तप्रचय इति
 कथ्यते। ननु प्रचयपर्वश्च कौंडिन्येति वत्। प्रचय इत्येतावतेवा लं किं धत्तं ब्रुवन्नामिह

१११
 षट्द्वयेनाथनेन नामधेयं निधीयते तथा हि। अर्थेनेदाभावेपि प्रयोग प्रसेदोस्तीति
 प्रयोगान्तरचातुर्थमाचार्यः प्रकटयति॥ यथा। भीमसेनोऽसीमः। भासासयभासा।
 पिधानमपिधान। दीपः प्रदीपइत्यादि। मध्यमेन सवाकूप्रयोगः। प्रबुज्यतइति प्रयोगः
 मध्यमेन उच्च नीचसमाहारविचक्षणो न प्रयत्नेन प्रणावः पञ्चकचनवाचनान्न प्रयो
 गो भवति। सइति कौटिल्यातिमर्तस्त्वोक्तो गृह्यते। वाचिप्रयोगो वाक्प्रयोगः। स्वरितः
 लाक्षिष्ठाशायरायोः। लाक्षिष्ठाशायरायोः पक्षे स्वरितो भवति॥ नैतस्त्रचतु
 ष्टयमिष्टं। उदात्तो वाल्मीकेः। वाल्मीकेर्मते प्रणाव उदात्तो भवति। यथा प्रयो
 गं वा सर्वेषां यथा प्रयोगं वा सर्वेषां॥ ४॥ यथा प्रयोगश्चादेनोदात्तो निधीयतइ
 ति माहिकेयपक्षः। प्रणवेयथा प्रयोगं वा कुर्यादइति सर्वेषामप्युक्तं। वर
 रुचिपक्षस्तु वक्ष्यते॥ अध्यमाणं यथा प्रयोगं यथा विधः स्वरं तथा विधेन

वा स्वरैः तावः प्रयोक्तव्य इति सर्वेषां मतमिति । इवेत्येवमप्युदात्तं न च रावो व्य
 नुदात्तो व्युठस्वरितेन स्वरितः ॥ नेदं सूत्रमिदं ॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशा स्वरिव
 रतोऽसदशो ध्यायः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचः स्यादुदात्तयोर्बन्धितरतो वोदात्तः
 स्वरितयोः स विक्रमः । यत्र स्वरितयोर्मध्ये उदात्तयोर्बन्धितरतो वेति स्वरितोदात्तयोर्वैत्यर्थः । उदात्त
 स्वरितो वा मध्ये नीचं यदक्षरं स विक्रमो भवति । स्वरितयोर्मध्ये यथा । योऽस्य स्त्रो म्निस्तमपि ॥ उदात्तयो र्यथा ।
 वोढवो । स्वरितोदात्तयो र्यथा । धन्वनागाः । उदात्तस्वरितयो र्यथा । प्रत्यक् सुवर्गो लोकः । किं कर्म संज्ञाया
 प्रयोजनी । स्वारविक्रमयो र्दृढप्रयत्न इति । प्रचय पूर्वश्च कौटिल्य स्यात् । चकारो विक्रम इति ज्ञापयति । को
 टिल्यस्य मते । उदात्तस्वरितयो र्वा प्रचय पूर्वश्च विक्रमो विज्ञेयः । उदात्तपरो यथा । प्रचय पूर्वश्च । स्वरितपरो यथा ॥
 उपदिष्टा लक्ष्म्या याज्या । प्रचयः पूर्वो यस्मादसौ प्रचय पूर्वः । द्वियम एके द्वियमपरे ता अ म्नाः । कम रावः
 स्वरितपरायिः दो यमो यत्र हे शो नै रं तये राव तति स द्वियमः । तस्मिन् । द्वियमः परस्य स्यात् । तद्विय
 मपरः । तस्मिन् । द्वियमे सतियः स्वरितप्रकृतयो र्वाः सर्वा अंततो लुमात्राः सिता भवतीति एकमं पदं
 स्मो हं सो द्वियमपरे ही न्यते । द्वियमो यथा । ते न्यो र्यौ । द्वियमपरो यथा । सोऽपोऽभ्यं न्रियत । अंतत इति कथं

प्रतीयते। पक्षे वयथा कं पा अंतो निरुता लुका इति वचनादिभिर्ब्रूमः। निरुतं तु स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीवमित्येवम्॥
 सानिध्याल्लभ्यते। शिक्षा चैवं वक्ष्यति। निरुतो निरुतः श्वैव द्वे प्रश्नौ द्वे एव च। एते स्वाराः प्रकृतं ते यत्रोच्चस्वरितदि
 या। इति। शेषोऽस्योदात्तता वा स्यात्स्वारताया व्यवस्थयेति। व्यवस्था शब्देनाने द्विविधः कं प उ ऋ ऌ ऋ ऌ ऋ ऌ ऋ ऌ
 रितः कं प इतरवेदभाग उदात्तः कं प इति। कं पाः प्रसिद्धाः सन्ते तल्लक्षणा। न तु वं विधायकं। अन्यथा। एषु अ
 मित्यादौ कं पः प्रसज्ये। नेदं सूत्रमिदं। तस्यामेव प्रकृतौ। द्वियमस्त्वले पूर्वस्यामपरस्यां स्वरितकृता वलुमात्रया
 पि निरुतव्यं भवति। द्वियमपरे तु स्त्वले पूर्वयोरेव प्रकृर एव मात्रया निरुतत्वं भवति। न तु ताः सर्वाः अलुकार्य
 भाज इत्येव कारो बोधयति। एवमेव कौहलया आह। द्वयोः पूर्व अलुमात्रिकस्त्विषु च पूर्वा लुमात्रिका वुत्तरः
 प्रकृत्येति। न पूर्वशास्त्रेन पूर्वशास्त्रेण। पूर्वशास्त्राणामपि क्रमविधिः तस्मिन्नेतदलुकार्यं न भवति। एवं वास्त्यर्थः
 पूर्वशास्त्रे अध्यायप्रथमसूत्रे या विक्रमसंज्ञा सा कं प विधावन भवति। विक्रमस्य दृढप्रयत्नत्वात्। कं
 पस्य तदभावादिति। इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे। एको न विंशोऽध्यायः॥ ॥ १॥ ॥ इति योकि
 रयो र्यवकारभावे द्वे उदात्तयोः॥ उदात्तयो रिवर्णकारयो र्यथो पदे शयवकारभावे सति यस्वरितो वि
 हितः सक्षे प्रइति संज्ञायते। यथा व्येवैनेन। कृधी स्वस्मान्। उदात्तयो रित्किं। वस्यसि। अन्ये न माता। सयका

रवकारवकारंत्वक्षरं। यत्र स्वयं ते स्थिते पदे नुदात्तपूर्वे वा श्रुते वा नित्य इत्येव जानीयात्। सयकारं वा सर्वकारं वा स्व
 र इत्यर्थः। स्थिते पदे पदकाल इत्यर्थः॥ यत्र स्थले स्वयं ते अनुदात्तपूर्वपूर्वे वा पूर्वोभावे सति नित्य इति सर्वत्र जानीयात्।
 सर्वत्रोत्संहिता पदजयस्वित्यर्थः॥ यथा वायव्यं। कन्येव तु ना। ततो बित्त्वः। न्यं च चिनुयात्। अन्वच। कजगती च।
 कास्यास्य कारकास्येति जयया। तु ग्राह्ये नित्यादावुच्चेदयविवये नोदात्तस्वरितपर इति निषेधं निवारयति ननु नि
 त्यः कथमेतन्निषेधविषयः। उदात्तासरे नुदात्त इति लक्षणा संभवात्। अत्रोच्यते। वर्णविभागवेलायां उदात्तपू
 र्वत्वमस्ति। सद्याहारे स्वरित इत्युच्य पूर्वत्वात् स्वरितस्येति निषेधविषयत्वं। अनुत श्चासौ पूर्वश्च। अनुदात्त
 पूर्वः॥ तस्मिन्। तस्मिन् पूर्वभावः। अपूर्वः। तस्मिन्। शून्ये तु सर्वत्र पूर्वत्वविशेष इयस्यान्यथा वेयथ्यान्तस्मा
 न्नित्यमेव न संज्ञातरमिति विज्ञेयं॥ अपि चेन्नानापदस्त्वमुदात्तमथ कस्मात्। हितेन स्वयं ते सधातिहतः। अपिश
 वः पूर्वत्र मात्राकर्षकः। अथ ग्राह्ये नित्यसंज्ञा व्यवच्छेदकः। नानापदस्त्वमुदात्तपूर्वत्वाधिकारको वा नानापदस्त्वम
 क्षरं मुदात्तपूर्वश्चेत्येतो निर्वसाहिते न विधिना स्वयं ते चेत्। सधातिहतो न वेदितव्यः। इत्येव। ततो दुश्च
 क्षाः। स्यात्। हितेनेति किं। यं ह्यं च। नानापदस्त्वइति किं। तथा देवतया। तस्मादकारलोपे सिनिहतः। तस्मान्नानाप
 दस्त्वमुदात्तपरभूतानुदात्तस्य लोपे सति यः स्वरितः सोमिति हतो वेदितव्यः। यथा सो ब्रवीत्। तेष्वं वन्। तस्मा
 दिति किं। अत्रोसि देवानां। ऊभावे प्रश्लिष्टः। ऊभावे यत्र स्वयं ते सप्रश्लिष्टो वेदितव्यः। स नानाभिवास्तुतात्।

१०१३

मास्त्रिष्ठशदिक्षपदधाति। पदविचित्राणां पादविचित्रः। पदयोर्वचिः पदपदविचित्रः तस्यायः स्वयति सपादवत्तो
वेदितव्यः। आता अस्मात्तथाः। सइधानः। यउपसदः। विचित्रिर्व्यक्तिरित्यर्थः पदयो रिति वि। प्रत्ययम्
उदात्तपूर्वसैरोव्यंजनः। उदात्तपूर्वाधिकारे सति पुनरत्र तत्कथनादेकपदस्त्वोदात्तविशेषो भिन्नगण्यः। अस्मा
देकपदस्त्वोदात्तपूर्वायः स्वरितः सतैरोव्यंजनो वेदितव्यः। युजंत्यस्यावस्थितिः। सइदो मन्त्रतत्त्वो म
वत्। प्रउगां तत्त्वष्टाधत्ता इति स्वारनामधेयानि। इत्येतानि सप्तस्वरितानामधेयानि। स्वरितनामधेयानि
व्याख्यातानि। यथा अभ्यस्त्वात्। अध्वर्युरिति शेषः। वायव्यं। कास्यति नित्यः। सतलो कः। यत्वाकुडः।
इति प्रातिहतः। सोब्रवादिह्यनिहितः। स्वरजाने। प्रकृतिः। तन्नेभिर्तिपादवत्तः। मम नामेति तैरोव्यंज
नः। द्वे प्रनित्ययो दृढतरः। द्वे प्रनित्येव प्रयत्नः। दृढतरः। अतिनिहते च। अन्वाचये वर्तमानचकारो दृढ
मात्रबोधयति। अतिनिहते च प्रयत्नो दृढः स्यात्। तदुदृढतर इति पृथक् सूत्रारंभादसि प्रतीयते। प्रकृति
ए प्रातिहतयो मृदुतरः। प्रकृति ए प्रातिहते च प्रयत्नो मृदुतरः। कार्यः। तैरोव्यंजनपादवत्तवैयोरत्य
तरोव्यतरः। तैरोव्यंजनपादवत्तवैयोरत्यतरः स्यात्। यद्यप्यत्यमृदुदृढभावस्तत्रोक्तः। तथा
पि दीपवादेऽपु पात्रवदिति शिक्षानुरोधोक्तौ अत्यशिक्षत्वं विज्ञेयम्॥ १॥ इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यवि
वरणे विंशोऽध्यायः॥ १॥ १॥ १॥ श्री॥ १॥

मि०

११३

व्यतीप्रचयवतीसमां॥ उदात्तादिभिर्नूनातिरेकादिदोषरहितां वदेत् ऋयात्॥ वृत्तिमित्यर्थः॥ वृत्ति
 नैवतिकथंलभ्यते॥ तस्मिन् द्वियमांतरावृत्तिरिति प्रकृतत्वादिति ब्रूमः॥ इति त्रिभाष्यरत्नेषा
 तिशाख्यविवरणे त्रयोविंशोऽध्यायः॥ ४१॥ ४१॥ ॥ अथ चतस्रः संहिताः॥ अथेत्ययमधिकार
 रः॥ चतस्रः संहिता उच्यते इत्येतदधिकृतं वेदे तन्वमित उत्तरं यदक्षमः॥ पदसंहिताक्ष
 रसंहितावर्णसंहितागणसंहिता चेति॥ पदाक्षरवर्णः श्रयाः श्रवतस्रः संहिताः क्रमेण बोद्ध
 व्याः॥ पंचाध्यायमारभ्य आनवमादेकादशद्वादशौ त्रयोदश स्यादौ सूत्रचतुष्टयं पदसंहिता॥
 दशमोक्षरसंहिता॥ त्रयोदशचतुर्दशौ षोडश श्रवती संहिता॥ व्यंजनं स्वरांगमित्येषांगसं
 हिता॥ एताः श्रवतस्रः संहिताः॥ एतेष्वन्यत्र विहितं॥ निषिद्धं च कार्यं॥ सर्वसंहितासुकुर्यात्॥ अ
 त्तर्यग्रहणादिको विशेषो नास्ति॥ नानापदसंवाकः संयोगः पदसंहिते सन्निधायते॥ नाना
 कृतयोः पदयोः संधारेयः संयोगः सापदसंहितेत्यभिधीयते॥ उच्यते इत्यर्थः॥ यथा अग्ने

दुधगह्यकिंश्रितं ॥ कोरेर्थयोः संधानसंयोगशब्दयोः प्रयोगः ॥ संधानाधिपत्त्या
 र्थः ॥ तथाच वेधाकवराः पठन्ति ॥ परः सन्निकर्षसंहितेति ॥ यथा स्वमक्षरसंहितादीनामप्ये
 वा स्वमनविक्रम्यवर्तत इति यथा स्व ॥ क्रियाविशेषणमेवेतत् ॥ एवामक्षरसंहितादीनामप्ये
 यथा स्वस्वरूपानिरूपणीया ॥ नानाक्षरसंयोगो नानाक्षरसंहिता नानावर्तसंयोगो वर्तसंहिता
 नानांगसंयोगो गसंहिता ॥ क्रमेणोदाहरणानि भवन्ति ॥ यथा अथाब्रवीत् ॥ अधिष्ववरा
 मसि ॥ अक्षराया व्याधायति ॥ केवलस्वरूपो संयोगश्चरसंहिता ॥ अन्यत्रपदसंहितोत्पत्तौ
 दोषविशेषः ॥ गुरुत्वं लघुता साम्यं कस्वदीर्घादिति ॥ लोपागमविकाराश्च प्रकृतिविक्र
 मः क्रमाः ॥ स्वरितोदात्तनीचत्वं ॥ श्वासोनादौ गमेव च ॥ एव सर्वे तु विशेष्यंष्टदोभाषामधी
 यता ॥ यद्गुरुत्वाप्रष्टादृशविधं एतत्सर्वंष्टदोभाषां वेदरूपां वाचमधीयता पाठता विज्ञेया ॥ अ
 ष्टदोभाषां वेदलक्षणामित्यर्थः ॥ तुराद्योध्येतव्यतिरिक्तनिषेधार्थः ॥ गुरुत्वं यथा ॥

व्यंजनं स्वरांगं ॥ व्यंजनं स्वरांगं भवति । स्वासो नादो गमेव चेति विज्ञेयत्वेन विधानादयमारंभः । न तु कूपइत्या-
 दो व्यंजनमेवार्थविशेषबोधकमिति स्वरो व्यंजनार्गं किं न स्यात् । उच्यते । व्यंजनं केवलमवस्था तु न शक्नोति ।
 किं तु सापेक्षस्वरस्तु निरपेक्षः ॥ सापेक्षनिरपेक्षयोः निरपेक्षमेव विशिष्टमाचक्षते प्रेष्यार्तः । विशिष्टप्रत्यं-
 गत्वमविशिष्टस्येव । किंचास्वरवैशिष्ट्यबोधकमन्यदपि विद्यते । दुर्बलस्य यथा । राक्षहरतेष्वलवां न पः । दु-
 र्बलं व्यंजनं तदक्षरत्वे बलवान्स्वरः । स्वरास्तु ब्राह्मणशैत्यादिसादि । उदात्तश्चातुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त-
 यः ॥ क्रस्वो दीर्घस्तु तदितिकालो नियमा अर्चिः । तस्वराणां मेवैतादयो धर्माः ॥ व्यंजना नां तु तदंगत-
 व्यंजनमर्धमात्रं ॥ स्वरश्च मात्रकालः । तयोः संधिरध्यङ्मात्रस्येव दीर्घकालः प्रसक्तः । तत्र प्रतिषेधा-
 र्थं व्यंजनं स्वरांगं मित्युक्तं ॥ स्वरसंस्थस्य व्यंजनस्य स्वरकालत्वकालो न वृत्तौ न तु स्वरस्य चो-
 सवत्रेत्यर्थः ॥ तदात्रावितिकिं ॥ क्रस्वार्धकालव्यंजनमिति व्यर्थं स्यादिति । यथा क्षीरोदकस्य च क्षीर-
 स्यैवोपलब्धिर्नोदकस्य तथा । स्वरव्यंजनसंपर्कस्वरस्यैवोपलब्धवैशिष्ट्यं ॥ तत्परस्परं ॥ स्वराणां मत-
 याकेवलमवस्था तु मसहमानं व्यंजनं कदा पूर्वस्यागिंकदा परस्यांगमिति संदेहो व्यवस्थाप्यति । तदंश-

व्यंजनं परस्वरं तजते। यथा॥ इमानेव लोकानुपधाया। परश्चासोस्वरश्च। परस्वरः। तत्परस्वरः। अवशिष्टं पूर्व
 स्य। अवशिष्टपदं तव त्रिव्यंजनं पूर्वस्थे स्वरस्यांगं स्यात्। यथा ऊ की व ष ढ ह विः॥ संयोगादे। द्वयोर्व्यंजनं
 वति॥ तस्य संयोगस्यादिति व्यंजनं पूर्वस्यांगं भवति। यथा। यज्ञो-व्यादिनात्। अप्रस्वंतः। परस्वे चकारः। परस्वे
 रांगबोधक इत्यत्रापि तल्लभ्यते॥ परेण चासं हितां। परेण स्वरेणाम्। हितां असंयुक्तं च व्यंजनं पूर्वस्थे
 गं भवति॥ यथा तत्सवितुः॥ ननु तद्विद्वत्पूर्वमनर्थकं संयोगादीति परस्वापि व्यंजनमस्यानेनेव पूर्वस्व
 रांगत्वसिद्धेः। मैवं मे स्थाः। मयश्च। अर्वासीत्यत्र यवकारयोरेकात्परं नेति द्विलेकते प्रथमयवकारयोः
 परेण चासं हितामित्यनेन पूर्वस्वरांगत्वप्राप्तीरेफस्य नांतस्था परस्मसवर्णमित्यनेन परस्वरांगत्वं प्राप्तं।
 तच्चाशक्यं तथोच्चारणासंभवात्॥ अन्यतवाधे कर्तव्ये सति किं बाध्या। किं वा बाध्यमिति संदेहः तत्र नि
 श्रयत्वेन संयोगादि सूत्रमुपनिष्यते॥ अनुस्वारस्वरभक्तिश्च॥ चकारः समुच्चयकथनद्वारा पूर्वस्वरांग
 त्वा कर्तव्यः। अनुस्वारः पूर्वस्वरं तजते॥ यथा। अंशुनाते। स्वरभक्तिश्च पूर्वस्वरं तजते। यथा गार्हपत्यः।
 विधौ समाने सूत्रस्यास्य पृथक्करणं केचित्स्वरभक्तेः पदां गत्व मापादितुं तथा हि। स्वराद्वस्वात्परां भक्तिं प्रव

यत्नं न चेद्बुधः। न तस्य धूर्वदं चेति स्वतंत्रा भक्तिरुच्यते॥ नांतस्था परमसवर्णा॥ नकारः सर्वस्व। रांगत्वव्याव
र्तकः। अंतस्था परं व्यंजनं तस्या अंतस्थाया असवर्ता विलक्षणां पूर्वस्वरंगं भवति। अथत्यिरस्वरंगंत
दिति वेदितव्यं स्वतस्तु मशक्यत्वात् यथा। अध्ववसायदिशः। मधुमिश्रेण। अन्ताद्या। इवेत्वा
अंतस्था परं यस्मात्तदंतस्था परं॥ असवर्ता मिति किं। परिचायेद्विन्वीता नासिक्यायमाः। परस्वरं राज
ते। यथा। उक्तमुपदधाति। राशेस्करः॥ स्वरश्चोष्मपरः। ऊष्मपरस्य रश्च॥ पूर्वः श्रकारः। नासिक्या
इत्यनेन समुच्चयवाचकः। उत्तरस्तु परस्वरंगत्वा कर्षकः। ऊष्मपरस्य रश्च परस्वरंगं भवति। अ
सा वृष्मपरश्चेत्। परस्वरंगं तश्चेदित्यर्थः॥ वदसंपद्यते। वदस्त्वाहा। ऊष्मपरश्चेति किं। अक्षरा
या व्याघारयति। ऊष्मापरो यस्माद्देसा वृष्मपरः॥ स्वरिता संहिता नामनुदात्ता नामप्रचय उदा
त्तश्रुतिः॥ स्वरिता येषां अनुदात्ता नामानुदात्तयोरनुदात्तस्य वा संहिताया प्रचयो मायतः।
भवति। यथा। अग्ने दुध्रगद्य किं शिलवन्ययाते। अनुदात्ताना मिति किं॥ अग्ने ये प्रवहेत्। अना
यामिति किं। अग्ने। दुध्रगद्य। किं शिलावन्य। उदात्तस्य श्रुतिरिव श्रुतिर्यस्या सा उदात्तश्रुतिः। अच
यस्वरूपनिरूपणा। अतो न पुनरुक्तिशंका॥ नोदात्तस्वरितपरः॥ उदात्तपरः स्वरितपरो वा अउदात्तः

म च यो न भवति। यथा। तथा देवाः। तदाहुः कज गती। उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितोः। तापरोः
 सतथोक्तः॥ स्पशदिनुत्तमा उत्तमपरा दानुद्व्यानिासिक्याः॥ उत्तमपरा दनुत्तमा त्वस्य गतिः॥ अनु
 द्व्यात्रिय थक्रमं नासिक्या आगमा भवति। प्रथमस्य शक्तिः प्रथम नासिक्यः। द्वितीया १०।
 एवमन्यत्रापि। यथा। तं प्रत्यया। विमथानाः। विमोते अग्ने। दारुणि दध्यमि। इत्यादि। सगरे
 ति किं। कल्याणी भवति। अनुत्तमा दिति किं। सुम्नाय सुम्नीः। उत्तमपरा दिति किं। सवः सगरः॥
 तान्यमाने को। तान्नासिक्या न एके शास्त्रिनो यमा भुवते॥ उक्ता न्ये वादा हरयानि॥ हकारं नरा मप
 रां नासिक्यं॥ हकारा दिति कर्म लिख्ये पंचमी। तस्मान्नरा परं हकारमा रुह्य नासिक्यं भवति।
 साहु। नासिक्यो हकारः स्यादिति यर्थः॥ अङ्गां केतुः। अपराक्ते। ब्रह्म वादि नः। रेफोष्म संयोगे रेफस्वर
 नक्तिः। रेफस्य चोष्मरा स्यात्। गेस्यति रेफस्वर नक्ति रिति जानीयात्। स्वरस्य भक्तिः स्वर नक्तिः। यो
 स्य रेफस्य समानस्वरः तद्विक्तिः स्यात्। नकारश्चास्य जिह्वाग करणत्वेन रश्चुत्या च समान ध
 मः। भक्तिरवयव एकदेश इति यावत्। एतदुक्तं भवति। नकारावयवो भवतीत्यर्थः॥ सूत्रेणाने
 नस्वर भक्तिरेव विहिता। स्वर नक्ति स्वरूपं तु विस्पष्टं व्याचष्टे वररुचिः। नकारादिरपुमानामध्येने

११५

११५

प्रास्वरनक्तिरिति। अस्यायमर्थः। विषयो यो सावणु रुच्यते बुधैः॥ चतुर्भिरणुभिर्मन्त्राप्रमातामिति। स्म
 त्। मात्रिकस्य क्रकारस्यादिरणु मात्रास्वरभागो मध्ये मध्ये रेफो ई मात्रा शेषो व्यणु मात्राः स्वरभागः। ए
 तदकारः स्वरूपी। अत्र रेफो ई मात्रे भज्यमाने सति तो भागो पूर्वतिरा वणु सतो प्रत्येक स्वरभक्तिना
 मध्ये भजते। साचस्वरभक्ति र्धमात्रा अत्र स्वरनक्तिरित्यार्थक्य शिक्षाकारैरुक्तं॥ वाच्यसेषु स्वरो
 दया हकारे व्यंजनो दया शेषेषु तु विवृता हकारे संवृता विदु रिति। यो वै श्रद्धामित्यादौ सूत्रोक्त क्रमात्
 वान्नस्वरनक्तिः॥ स्वरनक्त्यंतरं शिक्षाया मुक्तं॥ कैरेणुः क्विण्ण चैव हरिण्ण हारिण्ण ति च। हं सपा
 देति विज्ञेयाः पंचैतास्वरनक्तयः। करेणु रहयो विद्यान् क्विण्ण लहकारयोः॥ हरिण्ण रशयो यो
 गे हारितालशकारयोः॥ यातुहं सपदानामसातुरे कषकारयोः। एवंपंचविधा भक्ति मुञ्जरे वस्व
 र्गिको मुक्तः॥ नक्रमे प्रथमपरे प्रथमपरे॥ क्रमशब्दो हित्वपयायिः कथमेतत्प्रकृतिविज्ञमिति। नक्रमे
 त्रदित्वस्येव क्रमशब्दो नाभिधानात्। अत्रापि सर्वार्थ इति निश्चितम्॥ क्रमणः क्रमे सति नस्ति न पदे
 प्रथमपरे वा सति न स्वरभक्ति भवति॥ क्रमे यथा। दारयं वध्यभ्यः वस्वैतिः। प्रथमपरे वा सति न स्वरभक्ति भवति
 ज्योतिः। कात्तरी उपानहो॥ प्रथमः परो यस्मादसौ प्रथमपरेः। इति विज्ञात्वात्वे प्राति

२६

शब्दः प्रकृतिः सर्ववर्णोभा ॥ सर्ववर्णानां शब्दो ध्वनिः प्रकृतिमूलकारणं भवता ॥ व
 कोराशिशुच्यते ॥ सर्वे च ते वणाश्चिमेष्वा ॥ तस्य रूपान्यत्वे वणान्यत्वं ॥ प्रतिश्रुतं स्था
 न्तस्य रूपान्यत्वे सति वणान्यत्वं स्यात् ॥ यथा अइउ इति ॥ तत्र शब्द इव्या ल्यु दाहरि यान् ॥
 नां सर्वत्र संघातप्रयोगे शास्त्रिकथमुच्यते ॥ तस्य रूपाणि ॥ तत्र शब्द इति पर्यायिना ॥ तत्र तस्मिन्
 स्तेष्वानि इव्याणि भवन्ति ॥ तान्युदाहरिष्यामः ॥ यत्कर्म येन क्रियते तत्तद्व्यं साधनमिति यावत् ॥
 यत्तस्य मृदिति ॥ एवं शास्त्रस्य वर्णयानि इव्याणि संव्यवहारार्थानि कर्तव्यानि तानि व्याख्यास्या
 मः ॥ शब्द इव्याणि शब्द इव्याणि ॥ तानि ॥ वर्णकारो निदेशको ॥ वर्णशब्दः करशब्दश्च निदेशको वाचको
 स्यात् ॥ यथा ॥ अवर्णव्यंजनत्राकुनीति ॥ अथ षकारः सकारविस्जनीयाविति ॥ वर्णश्चकारश्च वर्ण
 कारो ॥ चापीत्यन्वादेशको ॥ चा अपि ॥ इत्येतावन्वादेशको स्यात् ॥ एवपि चोन्वादेश इत्युच्यते ॥ यथा ॥
 असदमासिचः ॥ इति यदपि ॥ त्वथैवेति विनिवर्तकाधिकारकावधारकाः ॥ तु ॥ अथ ॥ एव ॥ इत्ये
 ते शब्द यथा क्रमेण विवर्तकाधिकारकारकावधारका भवन्ति ॥ यत्र तु शब्दश्च यते तत्र निवर्तिकाः ॥ य
 त्थ शब्दस्तत्राधिकारः ॥ यत्रैव शब्दस्तत्रावधारतां वेदितव्यं ॥ यथा ॥ रेफस्तुरस्या ॥ अथ संहितायामेक

२६

प्राप्ताभावे। स्पृशैवै केषामावा यिणां विज्ञेयेषां विनिवर्तयतीति विनिवर्तकः। वेतिवे भाषिकः। वे
 ति वे भाषकः। अधिकरोत्यधिकारः। अवधारयतीत्यवधारकः। वेतिवे भाषकः। वेत्येष शब्दे वे
 भाषिको वै कल्पिको भवति। यथा मुखनासिक्यावा। नेति प्रतिषेधकः। न इत्येष शब्दः प्रतिषेधको
 नवति। न स्मृत्तौ गीति। आयामो हारुण्यमंशुताखस्य युञ्जै करारि शब्दस्य। उञ्जै रुदात्त इत्युक्तात्
 दर्थमिहमारभ्यते। लोकवद्याद कोच्चारण प्रतिषेधार्थः। आयामो गायत्राणां दैर्घ्यं हारुण्यं स्व
 रस्य कठिनता। अणुताखस्येति। गलविवरस्य संवृता। एतानि साधनानि शब्दस्योच्चरैः। कर
 णि शब्दमुच्चैरुदात्तं कुर्वतीत्यर्थः। उच्च शब्दमुच्चारयता। एतत्कर्तव्यमिति विधिः। अन्ववसर्गो
 माद्वमरुताखस्येति नीचैः कराणि। अन्ववसर्गो मात्राणां विनैतता। माद्वं स्वरस्य स्निग्धा। तारवस्योच्च
 ता कंठस्य स्थूलतैत्येतानि साधनानि शब्दस्य नीचैः कराणि। शब्दनाचमनुदात्तं कुर्वती
 शब्दमुच्चारयन् एतत्कर्तव्यमिति विधिः। नीचैः कुर्वतीति नीचैः कराणि। मंदम
 नानि भवन्ति। मंदं। मध्यमं। तारं चेति स्थानानि भवन्ति। मंदमिति प्रथमं। मध्य
 तारमिति तृतीयं। एतेषां स्थानानां प्रयोजनमुत्तरं ज्ञेयं। एतानि स्थानानि के

व पुत्रं॥ यथा दीर्घा ते ते धिप त यः॥ यथा संयोग पूर्व अश्मा च मे॥ यथा तु ना सिकं॥ विदुः सत्ये॥
 शेषान्य तो न्यानि॥ अतए भ्यो गुरु भ्यः शेषा एय न्यानि अक्षरा णि त तो नंतरं लघु नि वि जा नी या त्॥
 शेषा णी ति का नी त्या शं क्य उ त्तर श्लो के वि व र्णा ति॥ अव्यं ज नां तं य द्धु स्वं म सं योग परं व य त्॥ अ
 ननु स्वार संयुक्त मेत ह्नु धु नि बो ध त तै त ह्नु धु नि बो ध ता अव्यं ज नां तं य द्धु स्वं य च्छ क्स्वं य च्छा से
 योग परं य च्छा नु स्वार संयुक्तं ए तत्सर्व मक्षरं लघु नि जा नि ध्वं॥ यथा म द्धु द य ना इत्यादि॥ व्यं ज न
 मं ते य स्य त द्धुं ज नां तं न व्यं ज नां तं अव्यं ज नां तं॥ संयोगः परो य स्मा त्॥ तत्संयोग परं॥ न संयो
 ग परं असंयोग परं॥ अनुस्वारेण संयुक्तं॥ अनुस्वार संयुक्तं॥ न अनुस्वार संयुक्तं मननुस्वार संयु
 क्तं॥ ॥ ॥ इति त्रि भा ष्य रत्ने प्रा ति शा रव्य वि व र्णो द्वा विं शो ध्या यः॥ ॥ ॥ राम॥
 अथ वर्ण वि शेषोत्पत्तिः॥ अथे स्य य मयि कारः वर्णानां वि शेषोत्पत्तिरुच्यते इत्येत
 व्यमित उ त्तरं य द्धु मः॥ वर्णानां वि वि शेषो वर्ण वि शेषः॥ तस्य उत्पत्तिः स तथो क्ता॥
 गच्छि ना त्क रण विन्य या त्॥ जा य ते वर्ण वि शेषे परी मा ता च पंच मा दि ति॥ अनु प्र म
 वर्ण वि शेषे जा य ते॥ अकार स्य त व द्धु प्र दानं ना दः॥ सं स र्ग किं ठे स्थानं ह न्द्र क र

त्रिभा०

११८

विन्ययो नाम विन्यासः। यस्मात्तस्मात्मात्रा कालः एव सर्ववर्णानां बोद्धव्यं विज्ञेयं
वर्णवैशेष्यं। वर्णपेक्तः शब्दो वाच्य इत्यतिष्ठ। पृक्तो मिश्र इत्यर्थः। वर्णमिश्रि शब्दो वाचा
पादानकरां भवति। वर्णपेक्त इति किं। डुडुभ्यादिना शब्दां वाक्यतामाभूदिति। शब्दो वा
वाचः सप्त स्थानानि भवन्ति तान्युत्तरस्त्रे मन्वते। ये वाक् प्रयुज्यते यस्मिन् चतिष्ठति तत्
क्रममुदाहरिष्यामः। उपां शुध्वान निमतो पविमन् भेद मध्यमताराति॥ उपां शब्द इति प्रथमं
न इति द्वितीयां निमद इति तृतीया एव मितरा एय पिना मतः सप्तैता निस्थानानि जानीयात्। उपरितनस
त्रमादभ्य प्रत्येकमेवा लक्षणां वक्ष्यते॥ करता वद शब्द ममनः प्रयोग उपां शु। करता वत् प्रयत्नवदित्य
र्थः। नास्ति शब्दो ध्वनि रित्यस्मिन् अशब्दं। मनसा प्रयोगो मनः प्रयोगः। नास्ति मनः प्रयोगो यस्मिन् इ
त्यमनः प्रयोगां स्थानं वाच ईदृशां उपां शु इत्युपदिश्यते। तत्र करता वदिति तूष्णीं भाव निवृत्त्यर्थे अशब्द
मिति शब्दस्यांत तात्पर्यं ताथी॥ अमनः प्रयोग मिति उक्तादीनां सांकेतिक प्रयोग प्रतिषेधार्थः। अक्षरव्यं
जनानां मनुपलब्धिर्ध्वनिः। अक्षराणां व्यंजनानां च अनुपलब्धिर्ध्वनौ नाम द्वितीयं वाच
स्थाने उपांत लक्षणे व्यंनुपलब्धौ सत्यां पुनर्वचन शब्दोपलब्धि विधानार्थः। अक्षरव्यं जनानां भेद सह

११८
राम

णमात्ता र्थं अंशतानुपलब्धि रित्यर्थः । गामत्यस्य पञ्चो रा रत्य स्यापि त्वा मिति । अन्येत्वा ऊः । अ
 क्षरव्यं जनानां सवि स र्जनीयादीनां मनुपलब्धि रिति । उपलब्धि निमिदः । अक्षरव्यं जनानां मुमुक्षु
 लब्धि निमिदो नाम तृतीयं वाचः स्थानं भवति । स शब्दमुपदिशति । अक्षरव्यं जनानां च शब्दमुपलब्धि मं
 नाम चतुर्थं वाचः स्थानं ॥ उरसि मं जं कं ठे मध्यमं शिरसि तारं ॥ यत्रो रसि स्थाने प्रयोग उपलब्ध
 ते तन्मं डं नाम वाचः पंचमं स्थानं यत्र कं ठे स्थाने प्रयोग उपलब्ध ते तन्मध्यमं नाम षष्ठं वाचः स्थानं ॥
 यत्र शिरसि स्थाने प्रयोग उपलब्ध ते तत्र तारं नाम सप्तमं वाचः स्थानं । एतेषां दित श्रुतुं तां या ज्ञादिषु
 प्रयोगः । मं डं प्रातः सवनं उपयुज्यते मध्यमं माध्यं दिने तारं तृतीयं सवने त्रिंशद्वाचै वं वक्ष्यति । प्रातः
 कं ठे नित्यं मुरस्त्रिंशतेन सवने तां ज्ञादिषु तोषमेन । मध्यं दिने कं ठ गते न वैव च का क संकृजितं
 निभेना तारं नुविद्या सवनं तृतीयं त्रिंशद्वाचं तं तद्व स हा प्रयोज्यं । मधूरं हंसां न्य भूतं
 देन शिरसि स्थितेन ॥ मं डं दिषु त्रिषु स्थानेषु सप्त सप्त यमाः त्रिषु मं डं दिषु त्रिषु
 रस सप्त सप्त यमा भवन्ति ॥ यमाः स्वरा उदात्ता इति यावत् । सप्त सप्त इति वाप्तायाः
 लभ्यते । केनेयमा इत्येतत् । तत्र सप्त त्रयोऽत्र रमा ह । कृष्टं प्रथमं द्वितीयं तृतीयं

११८

योः॥ कृष्टश्च प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयश्च मंदश्च अतिस्वार्यश्च कृष्टप्रथमादितानि
 दानि स्वार्याः तेनथोक्ताः एते खलु यमानाम्॥ तेषां दीप्तिजो पलब्धिः तेषां स्व-
 तरोत्तरदीप्तिजा पूर्वपूर्वोपलब्धिः स्यात् तत्कर्णम्॥ अतिस्वार्यदीप्तिजामंजो पल-
 तीयः॥ द्वितीया प्रथमः॥ प्रथमा कृष्ट उपलभ्यते॥ द्वितीय प्रथम कृष्ट सत्रय आकारक स्वराः॥ द्विती-
 यश्च प्रथमश्च कृष्टश्च तेनथोक्तः॥ एते त्रय आकारक स्वराः स्युः॥ एषां तैरेव प्रयोगो वेदितव्यः॥ आका-
 रकाणां स्वराः आकारक स्वराः॥ मंदो ह्येव द्वितीयां ताः श्रुत्वा रस्ते तिरियकाः॥ मंदो ह्येव द्वितीयां
 ताः स्वराः मंदो वतुर्थे तृतीयाद्वितीयास्तैस्तिरियकाः स्युः॥ द्वितीयां मंदो ह्येव तिरियकायां तृतीयचतु-
 र्था विनंतरं॥ तच्चतुर्थे ममित्या चक्षते॥ तद्वत्ते तिरियाणां द्वितीया तस्व लु मंदो जायंते॥ तदनंतरं तृतीयच-
 तुर्थे स्थिताः॥ एतदेव द्वितीयादिः स्वरमंडनं चतुर्थे ममित्या चक्षते॥ यो द्वितीयः स उन्नतः॥ यो मंदः सो नुदा-
 तः॥

११८

यौततीयचतुर्थौतौस्वरितप्रचयौवित्यर्थः। अनेन सूत्रेण पूर्वेषामेव चतुर्णाम् स्वराणां क्रमनियमः
 क्रियते॥ चतुःसंख्यातु पूर्वैस्तुत्रे लोकोक्ता॥ तस्मादस्वतुर्यमसिते तत्संज्ञाविधिना परममिति प्र
 तीयते॥ तस्मिंद्वितीयमांतरावृत्तिः॥ तस्मिन्नुदात्तेन कति स्वरितत्वं प्रचयत्वं चानुदात्तेन भवती
 त्यर्थः॥ यथासनः पर्वताय पर्यवदतां। केचिदन्यथा कथयन्ति॥ तस्मिन् चतुर्यमस्वरमंडले द्वि
 यमांतरावृत्तिः॥ स्वरद्वयस्य संधौ वर्तमानं स्थानम्। अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्नि हात उदाहृतः।
 स्वरितः कर्णमूलायः सर्वास्त्यः प्रचयः स्मृतः। अनुदात्तात्तयोर्मध्ये स्वरितप्रचयो रंतरावृत्ति
 ति भविति। यथा कोहले यद्वत्तविन्याससमयेऽपि स्वरितप्रचयो रंतरावृत्तिः
 उदात्तमाख्याति केषां गुणानां गृहशनीमूलनिविष्टमूर्धा। अनेन मध्ये स्वरि
 ठिकायामनुदात्तमेवेति शिक्षावचनमपि चैवं वक्ष्यति॥ कनिष्ठिकानामिका

१२०

प्रदेशिनी। नाच स्वारः ॥ तारं गुच्छाग्रेण विनिर्दिशेत्। मुस्य मेव व्याख्या न ॥
 देव्यामः॥ यदेतदाचार्यश्चतुर्यममिचुक्तं। तस्य चतुर्भेदसिन्नावतिर्नाम ता मु
 च्यते॥ तामिति तद्वदे सर्वोक्तवृत्तिमात्रमनुकथ्यते॥ तच्चतुर्यममिचुक्तं॥ २॥
 यो द्वितीयां ता इत्यादिस्तु जदयेन चक्रमचतुष्टयं च सिद्धं। तथाप्युपसंहारमिवेक्ष्य मता न
 वत्यर्थं दृष्टयति। यतः कारणादेव मन्यते। स्वरत्रयमात्रं। उदात्तश्चातुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरा
 स्तया इत्यादि। क्रमः। मविक्रमसंपन्नामदुतामविलं वितां। नीचोच्चस्वारसंपन्नावदेदुतवदे
 तीक्ष्णसमावदेदुतवतीक्ष्णमामिति। तैत्तिरीया द्वारकमेतन्निरूपकोपे श्लोकः॥ क्रमवि
 क्रमसंपन्नां क्रमो नाम दिवं। विक्रमस्तु स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचमित्युक्तं लक्षणाः। अतः
 तामस्वरितां विलं विताम मंदां नीचोच्चस्वरसंपन्नां। अतुक्षितौदात्तस्वरितसहितां धृत

१२

[OrderDescription]
,CREATED=02.06.20 16:05
,TRANSFERRED=2020/06/02 at 16:44:49
,PAGES=195
,TYPE=STD
,NAME=S0003064
,Book Name=M-2973-SANHITA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=000000001.TIF
,FILE2=000000002.TIF
,FILE3=000000003.TIF
,FILE4=000000004.TIF
,FILE5=000000005.TIF
,FILE6=000000006.TIF
,FILE7=000000007.TIF

FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF

FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF

FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF

FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF

FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF

FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF

FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF

FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF

FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF

FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,